

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

В.П. Решетило,
І.М. Володіна,
Г.І. Рибак

ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для студентів 1 курсу денної та 2 курсу заочної форм навчання напрямку
підготовки: 6.070101 - „Транспортні технології”)*

ХАРКІВ – ХНАМГ – 2009

УДК 330.101

Основи економічної теорії: Конспект лекцій (для студентів 1 курсу денної та 2 курсу заочної форм навчання напряму підготовки: 6.070101 - „Транспортні технології”) / Авт.: Решетило В.П., Володіна І.М., Рибак Г.І.– Харків: ХНАМГ, 2009 – 136 с.

Автори: В.П. Решетило,
І.М. Володіна,
Г.І. Рибак

Рецензент: канд. екон. наук О.А. Цимбалюк

Рекомендовано кафедрою економічної теорії,
протокол № 1 від 31 серпня 2009 р.

© Харківська національна академія міського господарства
Решетило В.П., Володіна І.М., Рибак Г.І. 2009

Вступ

Сьогодні потреба в економічних знаннях досить велика на всіх рівнях – від держави до різних ринкових інститутів, від законодавчих до виконавчих органів управління, від спеціалістів до тих, хто навчається. У зв'язку з наявними обставинами всі ми стаємо трохи економістами, як помітив Бернард Шоу, економіка – це вміння користуватися життям найкращим чином.

Глибокі якісні зрушення, притаманні розвитку транзитивної економіки, зумовлюють необхідність теоретичного осмислення сутності фундаментальних перетворень, аналізу форм і етапів реформування базисних економічних відносин.

Економічна теорія як фундаментальна наука безперервно розвивається – формуються нові наукові школи й напрями досліджень, набувають логічної довершеності економічні концепції, уточнюються або відкидаються як такі, що не витримали випробування практикою, теоретичні постулати. Особливих якісних змін набувають теоретичні дослідження економічного життя суспільства на етапі трансформаційних перетворень, оскільки виникає потреба не тільки у теоретичному осмисленні нових реалій, а й в необхідності підготувати суб'єктів господарювання, суспільство в цілому до нових умов економічної співпраці.

Перехід від індустріального до духовно-інформаційного суспільства, трансформація моделей економічного розвитку під впливом глобалізації економіки, інтелектуалізація та індивідуалізація праці, неухильна дематеріалізація виробництва і перетворення людського капіталу на домінанту економічного розвитку, безпрецедентні динамічні перехідні процеси породжують принципово нові проблеми, які не вкладаються у рамки традиційних уявлень економічної теорії. Економічні знання – обов'язкова умова виховання студентів як громадян з активною життєвою позицією.

ЗМ 1.1. Розвиток суспільства

Тема 1. Загальні основи соціально-економічного розвитку

ПЛАН

1. Предмет і функції економічної теорії.
2. Основні методи пізнання соціально-економічних процесів.
3. Процес суспільного виробництва.
4. Матеріальні основи розвитку сучасної цивілізації.
5. Економічна система суспільства і власність.
6. Економічні потреби й інтереси.
7. Суспільний поділ праці – джерело соціально-економічного розвитку.
8. Людина – основне джерело і критерій соціально-економічного прогресу.
9. Багатство людського суспільства як результат і умова соціально-економічного розвитку.

Література: стор. 34 – 109 підручника за ред.. Г. Климка.

1. Будь-яка наука має предмет свого дослідження.

Предметом економічної теорії є виробничі відносини в їх взаємодії з продуктивними силами, а також організацією управління і ефективного ведення господарства як чинників суспільного багатства.

Об'єктом дослідження економічної теорії є економіка в цілому, на всіх рівнях:

- мікрорівень з особливостями діяльності окремих споживачів і виробників, продавців і покупців;
- макрорівень зі специфікою функціонування господарства країни в цілому;
- мегарівень з оцінкою діяльності в межах світового господарства і міжнародних економічних зв'язків.

Вперше термін “економіка” ввів Арістотель у 3 ст. до н.е. У перекладі з грецької “економіка” означає мистецтво ведення домашнього господарства (“ойкос” – дім, “номос” – вчення). Арістотель відрізняв економіку і хриматистику. Перша пов’язується із задоволенням потреб людей, друга – з накопиченням грошей.

Термін “політична економія” вперше використовував французький вчений-меркантиліст Антуан де Монкретьєн у 1615 р. при виданні своєї книги “Трактат політичної економії”.

Але повернемося до предмета політичної економії і визначимо ключові терміни “продуктивні сили” й “виробничі відносини”.

Продуктивні сили складаються з двох елементів: робочої сили й засобів виробництва.

Робоча сила – особистий чинник виробництва як здібність людини діяти в матеріальній і духовній сферах.

Засоби виробництва – уречевлений чинник виробничої діяльності як сукупність предметів, засобів і умов праці.

Предмети праці – об’єкти впливу людини при виробничій діяльності, зокрема, речовини природи й продукти попередньої переробки (сировина, напівфабрикати).

Умови праці – об’єкти зовнішнього для безпосереднього виробничого процесу середовища, яке є необхідною складовою нормальної діяльності (будівлі, споруди, засоби безпеки та ін.).

Засоби праці – провідники людського впливу на предмет праці (устаткування, інструменти, ЕОМ та ін.). Особливе місце у зазначених засобах займають знання у широкому розумінні, включаючи інформацію.

Виробничі відносини являють собою сукупність відносин людей у сферах безпосереднього виробництва, розподілу, обміну й споживання. При цьому відрізняють організаційно-економічні й соціально-економічні відносини.

Організаційно-економічні відносини характеризують систему зв'язків між людиною і виробничим процесом (поділ праці, організація і оплата праці, грошовий обіг та ін).

Соціально-економічні відносини описують відносини людини й людини при здійсненні господарської діяльності. Йдеться про відносини власності, розподілу доходів і багатства в цілому, відтворення суспільного виробництва.

Визначальною формою соціально-економічних відносин є власність з наступними основними типами:

- приватна;
- суспільна;
- змішана.

Організаційно-економічно визначають індивідуально-сімейну, колективну, державну, міжнародну власність.

Економічна теорія аналізує також економічні закони й категорії.

Економічні закони – об'єктивні, стійкі причинно-наслідкові зв'язки в межах виробничих відносин. Визначають всезагальні, загальні й специфічні (спеціальні) закони.

Всезагальні закони описують взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин протягом усій історії людства. Наприклад, мова йдеться про закони економії часу, підвищення потреб.

Загальні закони відображають взаємозв'язки організаційно-економічних відносин і продуктивних сил протягом довготривалих періодів історії. Наприклад, закони товарного виробництва: закон попиту, закон вартості та ін.

Специфічні (спеціальні) закони аналізують особливості розвитку виключно виробничих відносин на вузьких відрізках історичного розвитку.

Економічні категорії – найбільш абстрактні, загальні поняття, що відображають принципові умови економічного життя суспільства (наприклад, товар, гроші, розподіл, багатство та ін).

Економічна теорія виконує такі основні функції:

1. Теоретико-пізнавальна, або методологічна.
2. Практична, або рекомендаційна.
3. Виховна.

Визначають також позитивну і нормативну науку.

Позитивна теорія аналізує наявні факти й процеси економічної дійсності (те, що є).

Нормативна теорія надає рекомендації для подальшої практичної діяльності на підставі узагальнень позитивної науки.

2. Кожна наука спирається на сукупність інструментів вивчення свого предмета, або на систему методів пізнання. Економічна теорія також має власний інструментарій досліджень, або методологію.

Взагалі *методологія* – це вчення про методи наукового пізнання суті явищ предмета науки. У перекладі з грецького “метод” – шлях до чого-небудь.

Економічна теорія користується двома групами методів досліджень:

- загальнонаукові;
- спеціальні.

Загальнонаукові методи містять такі складові:

1. Структурно-функціональний аналіз, що передбачає розгляд явища як складної системи з обов’язковим розглядом функцій елементів. Вказані функції об’єднуються такими угрупованнями взаємозв’язків:

- *координаційні*, що пов’язані з узгодженістю структурних елементів системи;
- *субординаційні*, що підкреслюють ранжирування елементів по пріоритетності;
- *генетичні*, що аналізують історію розвитку зв’язків.

2. Поєднання кількісного і якісного аналізу з використанням математичного моделювання соціально-економічних процесів.

3. Метод наукової абстракції з виділенням істотних рис явищ з одночасним уникненням від розгляду другорядних процесів. Істотні, глибинні характеристики є науковими абстракціями, які не існують у чистому вигляді, але дозволяють описати суть явищ з подальшим доповненням новими формами. Найбільш характерним є дослідження рис ідеального газу у фізиці.

4. Аналіз і синтез, що поєднують початкове розчленування явища на окремі частини з подальшим розглядом кожної з них і складання різних елементів у суцільну систему.

5. Індукція і дедукція, які вибирають протилежні підходи до взаємодій часткового і загального. Індуктивний метод дозволяє робити загальні висновки після знаходження закономірностей рис часткового. Дедуктивний підхід спочатку надає загальний алгоритм, а часткові висновки є тільки окремими випадками вихідного положення.

6. Поєднання логічного й історичного.

Спеціальні методи в економічній теорії містять такі основні форми:

1. Економічний експеримент.
2. Використання статистичних, або економетричних інструментів.
3. Використання вихідних принципів поведінки економічних суб'єктів:
  - кожний веде себе раціонально, наприклад, мріє про максимізацію доходів при мінімізації витрат;
  - принцип “при інших рівних умовах”, коли взаємодії двох параметрів розглядаються в динаміці при незмінності інших величин; наприклад, висновок про зворотний зв'язок динаміки цін на товар і величини попиту є справедливим при постійності інших чинників попиту.
4. Паралельне використання словесного(вербального), графічного і аналітичного методів аналізу економічних процесів. При цьому ми отримуємо однакові висновки.

Розглянемо такий приклад.

Співвідношення цін на товар і величини пропозиції на нього дано у вигляді таблиці:

Ціна товару, грн.	Пропозиція товару, штук
10	10
11	12
12	14
13	16

Дані таблиці дозволяють зробити такі висновки:

1. Прямий зв'язок динаміки цін і величини пропозиції товару. Зростання цін з 10 до 13 грн. веде до зростання величини пропозиції з 10 до 16 шт.

2. Ми маємо лінійну залежність величини пропозиції від ціни, коли постійний приріст ціни на 1 грн. веде до постійного приросту величини пропозиції на 2 шт.

3. Зміна ціни на 1 грн. обумовлює зміну величини пропозиції на 2 шт. в одному напрямку.

Таким чином, ми зробили словесний (вербальний) аналіз даних таблиці.

Аналогічні висновки можливі при побудові графіка, коли осі координат належать ціні (ордината) і величині пропозиції (абсциса). Кожна пара значень дає точку. Поєднання точок дозволяє отримати пряму з такими рисами:

1. Висхідний характер підкреслює прямий зв'язок ціни і величини пропозиції.

2. Факт побудови прямої свідчить про лінійну залежність параметрів.

3. Зміна ординати на 1 одиницю обумовлює зміну відповідної абсциси на 2 одиницю.

Наприкінці, запис рівняння залежності параметрів, що вивчаються, також дає можливість знайомих висновків. Використовуючи формули, які дає математика, отримуємо таке рівняння:

$$П = 2Ц - 10,$$

де П – величина пропозиції товару;

Ц – ціна товару.

Зробимо підсумки.

1. Позитивний кутовий коефіцієнт відображає прямий зв'язок величин.
2. Ми маємо рівняння прямої.
3. Цифра 2 підкреслює двократну зміну величини пропозиції при зміні ціни на одиницю.

Отже, визначення предмета, функцій економічної теорії і методів соціально-економічного аналізу дозволяє в подальшому вивченні нашої дисципліни якісно і кількісно охарактеризувати складні явища в економіці.

3. Процес суспільного виробництва.

Як ми визначили в попередній темі, об'єктом політекономії є економічні відносини на всіх рівнях. Тому в другій темі ми повинні підкреслити ключові загальні моменти існування і розвитку економічних систем.

Стрижнем економічної дійсності є виробнича діяльність, або виробництво. *Виробництво* - широка система дій, яка створює:

- матеріальні й духовні блага, необхідні для існування людини;
- інші умови відтворення життя людей, зокрема виробничі відносини.

Треба відрізнити виробництво і працю. *Праця* - цілеспрямована діяльність людей щодо створення необхідних благ за допомогою інших чинників. Але особливий вплив на виготовлення блага має природа, що найбільш помітно у сільському господарстві, наприклад, вегетація рослин. Таким чином, спільна взаємодія людської праці й природних чинників створює безпосередній виробничий процес. На цей випадок доречна цитата

англійського економіста 17 ст. Уільяма Петті: “Праця є батьком багатства, а земля його матір'ю”.

Виробництво має двоїстий характер.

По-перше, йдеться про створення благ для подальшого споживання.

По-друге, мається на увазі створення вартості для можливого подальшого обміну.

Виробництво як безперервний процес, який постійно повторюється, має назву *відтворення*.

У політекономії розрізняють виробництво у вузькому й широкому значенні.

Вузьке значення ставиться для безпосереднього створення благ.

Широке значення складається з чотирьох основних фаз:

- безпосередньо виробництво (вузьке значення терміну);
- розподіл;
- обмін;
- споживання.

Виробництво є складним процесом поєднання чинників(факторів):

- особистий чинник у вигляді людини, яка працює;
- речовий чинник у вигляді засобів виробництва.

Саме процес поєднання слід розглядати за допомогою категорій: :характер і спосіб поєднання.

Характер поєднання пов'язаний зі соціально-економічним аспектом виробничих відносин, насамперед з відносинами власності.

Спосіб поєднання описує організаційно-економічні особливості відносин, наприклад, комбінацію взаємодій особистого і речового чинників.

Треба підкреслити, що в політекономії популярна так звана теорія факторів виробництва, за якою визначають такі основні рівноправні чинники:

- наймана праця з винагородою (ціною) у вигляді зарплати;
- капітал з винагородою у вигляді відсотку;
- земля ті інші природні ресурси з винагородою у вигляді ренти;

- підприємництво (підприємницькі здібності) з ціною у вигляді прибутку.

Розвиток суспільного виробництва ґрунтується на прогресі науки й техніки.

Наука – специфічний вид людської діяльності, який виробляє нові знання.

Техніка – сукупність засобів виробництва, що використовуються у виробництві.

Технологія – особливий процес поєднання усіх факторів з метою досягнення конкретного кінцевого результату.

Науково-технічний прогрес – безперервний процес розвитку науки, техніки й технологій.

Науково-технічна революція (НТР) – якісний стрибок у розвитку знань і технологій. Останній етап НТР пов'язують з початком комп'ютерної ери.

Новий етап НТР обумовив революційні зрушення у змісті й характері праці.

Зміст праці обумовлюється безпосереднім впливом продуктивних сил. Ключовими категоріями, які описують зміст праці, є :

- *продуктивність (продуктивна сила)* як результативність діяльності конкретного працівника з точки зору виробництва продукту;
- *інтенсивність праці* як характеристика напруження, зусиль при діяльності;
- *якість праці* як рівень професійної майстерності робітника;
- *складність праці* як риса рівня кваліфікації на підставі досвіду, освіти, навичок;
- *важкість праці* як рівень впливу роботи на стан здоров'я людини;
- *озброєність праці* як рівень її оснащеності.

Характер праці відображає особливості впливу виробничих відносин на трудову діяльність. Наприклад, історичний аспект дозволяє визначити такі основні етапи розвитку трудової кооперації:

- проста кооперація на підставі ручної праці без її поділу;

- мануфактура , для якої додатково характерний поділ праці;
- фабрична кооперація з поєднанням поділу праці й використання машин і механізмів.

Особливості сучасних змін у характері й змісті праці ви розглянете на семінарських заняттях, зокрема такі категорії, як автоматизація, комп'ютеризація, ергономізація, гуманізація праці та ін.

Будь-яка виробнича діяльність є націленою на кінцевий результат. Тому підсумком виробничої діяльності є зіставлення витрат виробництва та його підсумків.

Ефективність виробництва – це співвідношення результатів і витрат. Як правило, ефективність є відносним показником з чисельником у вигляді кінцевої цифри і зі знаменником у вигляді даної, початкової величини, наприклад, продуктивність (ефективність) праці є підсумком відношення обсягу продукції до середньоспискової чисельності робітників або витрат робочого часу:

$$Pr = P / Kc; \quad Pr = P : Ч,$$

де Pr – продуктивність праці, P – обсяг продукції, Kc – середньоспискова кількість робітників, $Ч$ – час роботи, що відпрацьований.

Ефективність основних фондів вимірюється за допомогою показників фондівіддачі (ФВ) й фондоозброєності (ФО):

$$ФВ = P : Ф; \quad ФО = Ф : Kc,$$

де P – обсяг продукції, $Ф$ – вартість основних фондів, Kc – середньоспискова кількість робітників.

Ефективність використання сировини й матеріалів вимірюють за допомогою показника матеріалоємності (МЄ):

$$МЄ = M : P, \text{ де}$$

M – вартість матеріалів, P – обсяг продукції.

Існують інші часткові показники економічної ефективності, наприклад, використання інвестицій, власних активів та ін.

Узагальнений показник продуктивності можна надати за формулою:

$$E_n = \text{НД} : \text{Вн},$$

де E_n – ефективність національної економіки, НД – національний дохід країни, V_n – загальнонаціональні витрати.

У практиці міждержавних зіставлень використовують показники валового внутрішнього продукту або валового національного доходу на душу населення.

На відміну від ефективності *економічний ефект* є абсолютною величиною і являє собою грошову користь від використання більш продуктивних чинників виробництва.

Соціальний ефект полягає у підвищенні соціальних стандартів життя, наприклад, зростанні тривалості життя, доходів на душу населення, рівня освіченості. Зазначені три величини використовує ООН для розрахунку індексу людського розвитку.

4. Одним з головних завдань політичної економії є визначення рушійних сил і матеріальних засад соціально-економічного прогресу. Універсальним показником соціально-економічної ефективності є зростання матеріального і духовного багатства суспільства, що найбільш повно вимірюється категорією “цивілізованість”.

Згідно зі зазначеним підходом історію людства підрозділяють за класифікацією американського етнографа Л. Моргана на три етапи:

- дикість;
- варварство;
- цивілізованість.

Перші два етапи спираються на переважність збиральництва готових продуктів природи. Характерна ознака цивілізованості – перехід від збиральництва до переробних суспільно-виробничих технологій.

Таким чином, *цивілізованість* можна визначити як такий етап розвитку людства, коли поєднуються три основні риси людського буття:

- певний спосіб діяльності у вигляді праці;

- наявність переробних технологій;
- відповідний рівень матеріальної і духовної культури, яка передається від попередніх до наступних поколінь людей.

Різноманітність прояву цивілізаційних ознак можна угрупувати за горизонтальним і вертикальним аспектами.

Горизонтальний аспект являє собою одночасне існування особливих локальних цивілізацій окремих країн або територій, наприклад, давньокитайська, давньогрецька, давньоримська та ін. Таким чином підкреслюється географічна специфіка розвитку, яка зберігається протягом усієї історії.

Вертикальний аспект узагальнює еволюцію суспільства в цілому протягом історичного розвитку і дозволяє визначити такі етапи соціально-економічного прогресу:

- аграрна цивілізація на підставі так званої неолітичної революції з пануванням сільського господарства як головної галузі суспільного виробництва (від 8 тисячоліття до нашої ери до межі 18-19 ст.);
- індустріальна цивілізація на підставі промислового перевороту (від межі 18-19 ст. до нашого часу);
- постіндустріальна, або інформаційна цивілізація, яка бурхливо розвивається в надрах індустріального суспільства з початком нового етапу НТР.

Визначимо головні риси постіндустріального етапу:

1. Перехід до переважно нових технологій на підставі інформаційних технологій.

2. Якісно нова роль людини як джерела і мети суспільного виробництва.

4. Глобалізація і широка інтеграція соціально-економічного життя.

5. *Економічна система* – історична сукупність виробничих відносин, що відповідає продуктивним силам і взаємодіє з ними, ґрунтується на основі

об'єктивних законів і суб'єктивних чинників. Як складний організм економічна система має типові характеристики:

- цілісність;
- органічність;
- мобільність;
- ієрархічність.

Визначають три основні ланки зазначеної системи:

- продуктивні сили;
- виробничі відносини як єдність організаційно-економічних і соціально-економічних відносин;
- механізм господарювання.

Треба підкреслити багаторівневість системи з такими основними суб'єктами:

- мікрорівень з діяльністю індивідів, сім'ї, підприємств і установ;
- метарівень з інститутами окремих регіонів, галузей, виробничих комплексів;
- макрорівень з функціонуванням державних і загальнонаціональних організацій (профспілок, об'єднань підприємців та ін.);
- мегарівень з взаємодіями міжнародних і міждержавних учасників.

Розвиток економічних систем оцінюється за такими критеріями:

- форми й типи власності як стрижень соціально-економічних відносин;
- технологічні способи виробництва як єдність конкретно-історичних продуктивних сил і організаційно-економічних відносин;
- спосіб управління і координації економічної діяльності.

Визначимо основні типи економічних систем:

- традиційні (патріархальні);
- командно-адміністративна;
- ринкова вільної конкуренції;
- змішана;
- перехідна.

Соціально-економічним стрижнем будь-якої економічної системи є відносини власності.

Власність – історично певний спосіб привласнення чинників, результатів виробництва і прибавочного продукту.

Юридичний аспект власності відображається в реалізації прав власності на майно та інші господарські активи. Ключовими категоріями з точки зору прав власності є :

- користування як процес виробничої експлуатації об'єкта;
- володіння як фактичне панування над об'єктом;
- розпорядження як право прийняття управлінських рішень;
- відчуження з втратою прав власника;
- траст як делегування прав власності іншій особі.

Відзначимо основні типи й форми власності:

- *приватна* (індивідуальна, сімейна з використанням найманої праці або без зазначеного використання);
- *державна* (загальнодержавна, місцева (комунальна, муніципальна));
- *колективна* (кооперативна, часткова (пайова), корпоративна (акціонерна), суспільних організацій, асоціацій та ін.);
- *змішана* за участю представників не менш в двох вказаних типів, зокрема, сумісна за участю іноземних учасників.

Економічний розвиток людства постійно зв'язаний з процесами зміни типів і форм власності. Принциповими є такі категорії:

- *роздержавлення* як комплекс заходів, які спрямовані на подолання державного монополізму;
- *приватизація* як форма роздержавлення з відчуженням колишнього об'єкта державної власності на користь недержавної особи;
- *націоналізація* як процес, протилежний приватизації;
- *денаціоналізація (реприватизація)* як процес повернення до приватних володарів об'єктів, що були раніше націоналізовані.

Слід відзначити історичний аспект існування відносин власності. Кожній цивілізації відповідав пануючий об'єкт привласнення.

Аграрна цивілізація спиралася на земельну власність і сільське господарство як головну галузь. Але в межах вказаної системи виділяють географічно-локальні форми: античну, азіатську й германську цивілізацію.

Індустріальна цивілізація відрізняється домінуванням як головного об'єкта власності засобів і умов праці.

Постіндустріальна форма цивілізації характеризується перевагою власника інформації.

6. Економічні потреби – ставлення людей на нестачу певних благ з бажанням володіти ними. Таким чином, потреби мають об'єктивно-суб'єктивний характер.

Наводимо класифікацію економічних потреб за певними критеріями:

1. За ступенем реалізації:

- абсолютні, що відповідають світовому рівню;
- дійсні, які типові для даної країни або регіону;
- платоспроможні.

2. За пріоритетністю (за А. Маслоу):

- фізіологічні;
- у безпеці й захисті;
- соціальні (у спілкуванні);
- у повазі;
- у самовираженні й самореалізації.

3. За суб'єктами:

- індивідуальні, колективні й суспільні;
- потреби домогосподарств, підприємств і держави.

Розвиток людства диктує необхідність постійного подолання суперечності між зростанням потреб і обмеженістю ресурсів. Це проявляється у дисбалансі між попитом і пропозицією: наявність перевиробництва при перевазі пропозиції та дефіциту при перевазі попиту.

Задоволення потреби супроводжується отриманням корисності. При цьому діє закон спадної граничної корисності, за яким кожна додаткова одиниця блага, що споживається, приносить людині менше задоволення, ніж попередня.

Треба відзначити три етапи розвитку потреб:

- 1-й етап при домінуванні матеріально-речових потреб (до кінця 50-х років 20 ст.);
- 2-й етап з перевагою потреб у соціальних послугах (до нашого часу);
- 3-й етап при пріоритетності вільного часу почав формуватися у 80-90-ті роки 20 ст..

Усвідомлені потреби мають назву *економічних інтересів*.

Економічні інтереси можна класифікувати за суб'єктами:

- державні;
- групові (колективні);
- особисті (індивідуальні).

7. Суспільний поділ праці – процес співіснування різних видів конкретної праці, який об'єднує диференціацію та інтеграцію трудових функцій. Розрізняють такі основні форми суспільного поділу праці:

- загальний з визначенням принципово головних сфер виробничої діяльності, наприклад, воєнна і цивільна;
- частковий із зазначенням більш дрібних підгалузей, наприклад, у промисловості виділяють харчову, а докладніше цукрову галузь;
- одиничний з виконанням окремої технологічної операції або здійсненням внутрішньофірмового постачання продукту виробництва;
- кваліфікаційний;
- територіальний.

У. Петті у 1681 р. довів, що трудовий поділ був головним чинником зростання населення Лондона. А. Сміт у своїй видатній книзі “Дослідження про природу і причину багатства народів” (1776 р.) на прикладі виробництва

шпильок наочно проілюстрував революційне зростання продуктивності праці в мануфактурі порівняльно з ремісничим індивідуальним виробництвом.

З точки зору історії традиційно виділяють такі етапи розвитку поділу праці:

- перший поділ пов'язаний з відокремленням тваринництва від рослинництва;
- другий поділ спирається на виникнення ремісництва;
- третій поділ характеризується відокремленням торгівлі й діяльністю купецтва і лихварства.

Сучасний етап розвитку суспільного поділу праці пов'язують з втіленням інновацій і використанням новітніх технологій, які відповідають даному етапу НТР.

Визначимо головні організаційно-економічні форми зазначеного поділу:

1. Спеціалізація зі зростанням кількості відокремлених виробників з такими основними формами:
  - поштучна або подетальна;
  - предметна;
  - технологічна або поопераційна.
2. Кооперація як система взаємовідносин відокремлених спеціалізованих учасників.
3. Комбінування як форма раціонального сполучення видів діяльності в межах окремих складних виробництв.
4. Концентрація як процес збільшення масштабів виробництва за рахунок внутрішнього нагромадження капіталу.
5. Централізація як процес збільшення масштабів за рахунок об'єднання раніше незалежних капіталів.
6. Диверсифікація як поширення видів діяльності або асортименту продукції з метою подолання однобічності у виробництві й збуті.

8. Суттєві зрушення у технології виробництва значно вплинули на погляди щодо ролі людини в сучасному виробництві. Найбільш концентровано цей факт виявив себе в теоріях людського капіталу. Остання категорія включає наступні елементи:

- знання;
- навички;
- здібності.

Ефективність людини як працівника залежить від попередніх інвестицій у такі сфери:

- освіта;
- виробниче навчання;
- охорона здоров'я з охороною довкілля;
- мобільність, зокрема, міграція населення;
- інформаційне забезпечення;
- народження і виховання дітей.

Передумовою розвитку концепцій людського капіталу були теорії менеджменту. На початку 20 ст. була впроваджена система американського інженера Тейлора, яка на підставі хронометражу робочого часу забезпечувала повне й раціональне завантаження працівників і виробничих потужностей. Пізніше на перші позиції вийшли теорії “людських відносин”, які обґрунтували необхідність урахування психологічних аспектів суспільної праці.

Унікальна роль людини розвивається в умовах подальшої інформатизації суспільства, насамперед, поширення впливу всесвітньої мережі INTERNET.

Важливою рисою сучасності є розгортання процесу глобалізації як сукупності загальносвітових відносин, що домінують над національними й регіональними. Зазначена глобалізація обумовлює світову цінність і одночасну незахищеність окремої людини від стану загальносвітових процесів.

Обмеження можливостей людини у розвитку її виробничої активності призводить до зменшення суспільного багатства.

9. Категорія "багатство" відображає підсумки соціально-економічного розвитку окремої людини, держави або світу в цілому. За змістом багатство включає запаси засобів виробництва, предметів споживання і трудовий потенціал людей.

Національне багатство – сукупність усіх благ, які знаходяться у розпорядженні суспільства. Джерелами багатства є праця і природа.

Природне багатство складається із засобів життя і природних засобів праці.

До засобів життя відносять родючий ґрунт, звірів, гриби та ін.

Природні засоби праці містять водоспади, судноплавні річки, корисні копалини.

Крім природних складових, національне багатство включає такі елементи:

- основні й оборотні фонди;
- особисте майно населення;
- товарні запаси на підприємствах;
- державні резерви;
- державні золотовалютні запаси;
- об'єкти інтелектуальної власності, які мають грошову оцінку (патенти, ліцензії, товарні знаки, права на винаходи, користування деякими активами та ін.) ;
- професійні, інтелектуальні й фізичні здібності людей.

Тема 2. Загальні основи товарного виробництва й ринкової

економіки

ПЛАН

1. Характеристика товарного виробництва.
2. Товар і його властивості.
3. Теорії вартості.
4. Гроші як економічна категорія.

5. Функції грошей як загального еквіваленту.
6. Концепції грошей і сучасні зміни в грошовому обігу.
7. Основні рушійні сили й закони товарного виробництва.
8. Ринкове господарство і його основні суб'єкти.
9. Сучасний ринок, його структура і функції.
10. Конкуренція і монополія в ринковій системі.

1. Історично визначають два основні типи організації економіки:

- *натуральне господарство;*
- *товарне господарство.*

Перший тип – це така форма організації виробництва, за якою продукти виробляються для внутрішнього споживання з такими головними рисами:

- відстала техніка і технологія виробництва;
- малопродуктивна ручна праця;
- відірваність економічних суб'єктів;
- безпосередній розподіл продуктів праці.

Другий тип – це така форма організації виробництва, за якою продукти виробляються для подальшого обміну на ринку з такими головними рисами:

- розвинутий поділ праці;
- економічна відокремленість суб'єктів;
- еквівалентність обміну;
- використання грошей, тобто платність відносин;
- наявність конкуренції.

Товарне виробництво можна класифікувати за такими критеріями:

1) За фактом використання грошей:

- *бартерне*, тобто з прямим обміном товарів без посередництва грошового еквіваленту;
- *грошове*, тобто за обов'язковою участю грошей.

2) За складністю:

- *просто* з поєднанням однією особою функцій виробника і власника, тобто без використання найманого труда при перевазі ручної праці;
- *підприємницьке* з обов'язковим залученням найманих робітників при значному розвитку інших чинників виробництва.

3) За номенклатурою продукції:

- *зі стабільною номенклатурою* при слабкому технологічному розвитку ;
- *зі змінною номенклатурою* при постійному оновлюванні технологій.

2. *Товар* – це продукт праці, який має дві властивості :

- задовольняти будь-яку потребу;
- мати здатність обмінюватися на інші товари.

Перша властивість має назву *споживчої вартості*, тобто корисність речі робить її споживчою вартістю з такими формами:

- *індивідуальна* споживча вартість з корисністю для одного виробника продукту;
- *суспільна* споживча вартість з визнанням корисності іншими потенційними споживачами.

Своєрідним конкурентом категорії “споживча вартість” є слово “цінність”, що відображає суб’єктивно-об’єктивний характер корисності для людини.

Друга властивість є *вартістю*, але на поверхні явищ вартість має форму *мінової вартості*.

Мінова вартість – це пропорція обміну одного товару на інший, яка постійно змінюється у часі й просторі. Два якісно різних блага, що обмінюються, мають тільки один загальний знаменник – те, що вони є продуктом праці. .

Розрізняють індивідуальну і суспільно необхідну працю.

Індивідуальна праця притаманна окремому виробнику, який витрачає індивідуальний робочий час.

Суспільно необхідна праця зі суспільно необхідним робочим часом визначається типовими (середніми, нормальними) умовами в даному суспільстві.

Саме суспільно необхідна праця, яка необхідна для виготовлення товару, - це його *вартість*.

Одночасне поєднання в одному товарі двох властивостей пояснюється двоїстим характером праці.

Конкретна праця створює споживчу вартість і являє собою доцільну сукупність професійних, кваліфікованих операцій з використанням особливих засобів виробництва і отриманням якісно особливого результату – товару.

Абстрактна праця – це сукупність фізичних і інтелектуальних зусиль людини безвідносно до доцільності і якісної особливості продукту. Тому саме абстрактна праця створює вартість і може вимірюватися робочим часом, зокрема, суспільно необхідним.

Єдиний процес праці здатний аналізуватися з позиції складності.

Проста праця не потребує кваліфікації і під силу кожному працездатному.

Складна праця – це кваліфікована діяльність з обов'язковою попередньою підготовкою.

На величину вартості впливають продуктивна сила та інтенсивність праці. Продуктивна сила описує конкретні особливості трудового процесу, зменшує вартість одиниці продукції, але не змінює загальної вартості усієї товарної маси. Інтенсивність описує загальні витрати зусиль, тому впливає на сумарну вартість без зміни вартості одиниці продукції.

Конкретна праця є приватною у зв'язку з відображенням індивідуального трудового внеску окремого виробника. Абстрактна праця є суспільною у зв'язку з вирівнюванням витрат трудових зусиль робітника. Таким чином, суперечність між конкретною і абстрактною працею

виявляється в протистоянні приватного і суспільного труда при ринковому визнанні корисності товару.

3. Історично в політичній економії визначали дві групи поглядів на вартість:

- теорії об'єктивної вартості;
- теорії суб'єктивної корисності.

Перша група включає такі основні напрямки:

1. Теорія трудової вартості представників англійської класичної політекономії: А.Сміта і Д. Рікардо. Не завжди послідовно вони визначили витрати праці як джерело суспільного багатства.
2. Політекономія марксизму вважала працю найманих робітників виключним джерелом вартості й багатства впритул до права революційного подолання несправедливості в розподілу доходів.
3. Теорія витрат виробництва в роботах Дж. Мілля, Дж. Мак-Куллоха, Р. Торренса поширила категорію “праця” на продукти минулих періодів у вигляді засобів виробництва, які в поточному періоді мали форму капіталу. Таким чином, логічним був висновок про створення вартості усіма елементами витрат.
4. Теорія трьох факторів виробництва французького економіста Ж.-Б. Сея полягала у рівноправній участі в утворенні вартості найманої праці, капіталу і землі. Це дозволяло власнику кожного з факторів отримувати дохід відповідно внеску в загальну суму витрат. У контексті зазначеної концепції своєрідно виглядали так звані теорії “останньої години” Н. Сеніора і “стримування” Ф. Бастіа, які підкреслювали право капіталіста на прибуток фактором ризику при інвестуванні.

Друга група поглядів зробила акцент на суб'єктивне почуття споживача і в центр уваги поставила категорію “корисність”, або “цінність”. Насамперед йдеться про маржиналізм з теоріями граничної корисності й граничної продуктивності.

Теорія граничної корисності спирається на праці У. Джевонса, К. Менгера, Ф. Візера, Є. Бем-Баверка, Л. Вальраса та ін. Розмежування загальної і граничної корисності (корисності останньої одиниці блага, що споживається) дозволило вимірювати зниження інтенсивності потреби з подальшим визначенням оптимального споживання.

Теорія граничної продуктивності американського вченого Дж. Б. Кларка підкреслювала участь кожного чинника виробництва у формуванні вартості на підставі показника продуктивності останньої одиниці, що дозволяло шукати оптимальне співвідношення чинників.

Неокласична теорія, починаючи з робіт А. Маршалла, поєднала обидва підходи, зняла протиставлення витрат виробника і корисності споживача, наголосила істинною проблемою ціни як певної комбінації попиту і пропозиції.

Кейнсіанська теорія в середині 20 ст. поширила аналіз цін на макроекономічний рівень, включаючи ринки недосконалої (обмеженої) конкуренції.

Інституціональні теорії (постіндустріального, інформаційного суспільства) вважають саме інформацію на підставі інтелекту людини основним джерелом будь-якої вартості (цінності), а не витрати фізичних або психічних зусиль.

Треба відзначити оригінальний внесок у теорію вартості відомого українського вченого М. Туган-Барановського, який на межі 19-20 ст. запропонував теорію економічної цінності, згідно з якою можливий синтез витратного і маржинального підходів.

4. Товарне виробництво спирається на обмін, насамперед за допомогою грошей. Але гроші є продуктом історичного розвитку обмінних операцій, зокрема форм вартості.

Визначають таку послідовність еволюції вартісних форм:

1. *Проста, або випадкова*, коли характерна, наприклад, формула:

1 товар А = 2 товари В.

Товар А, виражаючи вартість у товарі В, перебуває у відносній формі вартості, а відповідно товар В – в еквівалентній.

Зазначена форма відображає одиничний бартерний обмін як рідкий виняток.

2. *Повна, або розгорнута*, коли маємо такий запис:

1 товар А = 2 товари В = 3 товари С = 4 товари D = ... = n товару Z.

Дана формула відображає більш систематичний обмін з можливістю вибору партнера для операції.

3. *Загальна*, коли рівність виглядає так:

1 товар А =

2 товари В = } n товару Z

3 товари С =

Велика кількість товарів обмінюється на єдиний еквівалент, який історично представляв найбільш поширений або рідкий товар.

4. *Грошова*, що підкреслює виявлення універсального, всезагального еквіваленту, що історично набув вигляду дорогоцінних металів, насамперед золота, яке має гідні фізико-хімічні властивості (сталість, ділимість, портативність та ін.).

Визнання ключової ролі золота зробило панування у світовій економіці системи золотого стандарту, коли грошові одиниці країн прирівнювалися до певної маси вказаного металу. Наприклад, наприкінці 19 ст. рубль Російської імперії виражав 0,77 г золота.

Протягом 20 ст. роль золота як безпосереднього обмінного засобу знизилася, а сучасна Ямайська валютна система вилучила цей метал з поточного грошового обігу. Але традиційно золото залишається найбільш популярною резервною складовою.

Таким чином, можна визначити *гроші* як всезагальний еквівалент, товар особливого роду, який використовується для опосередкування товарообмінних операцій. Визначають п'ять основних типів всезагального еквіваленту:

- а) товарно-лічильний з використанням для рахунку одиниць особливого товару – засобів праці, худоби та ін.;
- б) товарно-ваговий з використанням маси рослин, а пізніше металів;
- с) метало-карбоновий з використанням монет;
- д) емісійний з друкуванням паперових грошей;
- е) електронний з початком використання електронних грошей.

5. Гроші як всезагальний еквівалент виконують п'ять основних функцій:

- 1) міра вартості;
- 2) засіб обігу;
- 3) засіб нагромадження;
- 4) засіб платежу;
- 5) світові гроші.

Функцію *міри* вартості гроші виконують ідеально за допомогою ціни, яка вказується на ціннику і виключає необхідність постійної присутності грошових одиниць поруч з товаром.

Ціна – це грошове вираження вартості товару. *Масштаб цін* – це певна маса певного дорогоцінного металу, насамперед золота, яка приймається за грошову одиницю. Так, англійський фунт стерлінгів отримав назву, спираючись на фунт срібла. Під час золотого стандарту масштаб цін встановлювався рішенням державних органів. За сучасних умов першу функцію грошей виконує споживчий кошик, який має реальну вартість.

Функцію *засобу обігу* гроші виконують реально як посередник між продавцем і покупцем. Виконання даної функції забезпечується за

допомогою готівкових (металевих і паперових) і безготівкових грошей (з використанням розрахункових і поточних рахунків).

Третя функція *засобу нагромадження* виконуються грошима реально у вигляді запасів золота та інших дорогоцінних металів. При металевому обігу вказані запаси стихійно регулювали обіг через коливання розмірів запасів, які збільшувалися або зменшувалися залежно від потреб обслуговування товарних потоків. За сучасних умов поруч зі золотом функцію нагромадження виконують срібло, метали платинової групи (іридій, паладій, платина), дорогоцінні каміння, інші матеріальні й нематеріальні активи, насамперед вільно конвертована валюта.

Функцію *засобу платежу* гроші виконують реально при розриві в часу купівлі й продажу товару. Йдеться про кредитування, авансування, попередню оплату, сплату податків та ін. Саме з цією функцією виникла потреба в існуванні *кредитних грошей* як боргових зобов'язань у вигляді облігацій, боргових розписок, векселів, банкнот та деяких інших цінних паперів.

Функція *світових грошей* виконується реально за присутністю у міжнародних розрахунках і державних запасах золота й іноземних валют.

6. Визначимо основні теорії грошей:

1. *Еволюційна*, що вважає принциповою товарну природу грошей і виникнення їх на підставі розвитку форм вартості.
2. *Раціоналістична*, що визначає гроші як результат певної домовленості людей. Різновидами її є такі теорії:
  - *металістична* (Н. Орем – французький вчений 14 ст., меркантилісти), яка вважала дорогоцінні метали грошима від природи;
  - *номіналістична* (Дж. Стюарт, Н. Барбон – англійські вчені 18 ст.), яка визначала існування грошей як символів, умовних позначень;
  - *державна* як форма номіналістичної (*німецький економіст межі 19 і 20 ст. Г. Кнапп*) з визначенням грошей як продукту державної влади.

3. *Функціональна*, що пояснює сутність грошей через їх функції, зокрема:

- *кількісна* (Ш.Л. Монтеस्क'є, Д. Юм, деякі сучасні їх послідовники), що обмежує значення грошей статистичним впливом на ціни та інші економічні параметри;
- *власне функціональна* (Л. Харріс), яка вважає об'єктом аналізу лише функції грошей.

На межі 20 і 21 ст. виникли суттєві зміни в грошовому обігу:

1. Золото не використовується як грошовий матеріал, ціна на нього складається як звичайна комбінація попиту і пропозиції, що було закріплено в принципах діючої Ямайської валютної системи.
2. Валютні курси є вільними, плаваючими на відміну від колишніх валютних систем з фіксованими курсовими показниками. Взагалі *валютний курс* – це вираження одиниці однієї країни в грошових одиницях іншої.
3. Значне збільшення питомої ваги електронних розрахунків з одночасним скороченням частки готівкових сплат (5 – 20 % від суми грошових потоків);
4. Значне зростання авторитету колективних валют, насамперед євро і спеціальних прав запозичення, що пропонуються Європейським Союзом і Міжнародним валютним фондом.

7. Товарне виробництво постійно розвивається. Внутрішнім механізмом цього розвитку є процес існування і розв'язання суперечностей між елементами системи товарного господарства, починаючи з вихідної суперечності товару – між конкретною і абстрактною працею, відповідно між споживчою вартістю і вартістю. Розв'язання суперечностей спирається на пошук найефективніших форм взаємозв'язків, що знаходить вираження у законах.

Визначимо ключові закони товарного виробництва.

Закон вартості визначає необхідність обміну лише товарів-еквівалентів, тобто товарів з однаковою вартістю. У грошовій економіці ця

еквівалентність ускладнюється відхиленням цін від вартостей, що стимулює скорочення витрат, впровадження нових технологій, ризик, збільшення розриву в доходах.

Закон попиту наголошує зворотний зв'язок між ціною і величиною попиту на товар, при інших рівних умовах.

Закон пропозиції підкреслює прямий зв'язок ціни й величини пропозиції, при інших рівних умовах.

Закон грошового обігу визначає кількість грошей, що необхідні для обслуговування обігу товарів, як частку від ділення суми цін усіх товарів на число оборотів однієї грошової одиниці.

Розгляд суперечностей та їх розв'язання спирається на систему вартісних категорій: собівартості, прибутку, ціни, зарплати, ренти та ін.

Урахування законів і категорій товарного виробництва визначає принциповий метод господарської діяльності товаровиробників – *комерційний розрахунок*, тобто оцінку ефективності діяльності через порівняння витрат і результатів. Саме такий розрахунок сприяє функціонуванню *закону економії часу*. Цей всезагальний закон підкреслює пріоритетність економії робочого часу, наприклад, через економне використання ресурсів, що дозволяє знижувати витрати й відповідно збільшувати прибуток.

8. Товарне виробництво має довготривалу історію, проходить свої етапи розвитку. Найвищою формою існування товарного господарства є ринкова система.

Ринкове господарство є сучасним середовищем товарного виробництва.

Ринок – це механізм функціонування ринкового господарства, тобто частина останнього.

Кінцева мета товарного, а тому і ринкового господарства – додатковий продукт у різних формах (прибуток, рента, відсоток). Саме матеріальний інтерес обґрунтовує поведінку суб'єктів ринку.

Визначимо головні риси ринкової економіки.

1. Вільний вибір видів і форм діяльності, зокрема підприємництва.
2. Багатоукладність економіки з домінуванням приватної власності.
3. Рівні права ринкових суб'єктів з різними формами власності.
4. Економічна відокремленість товаровиробників.
5. Саморегулювання господарської діяльності, зокрема вільне ціноутворення.
6. Панування чесних зв'язків між економічними агентами, зокрема в конкурентній боротьбі.
7. Розвиненість ринкової інфраструктури, тобто організацій, які забезпечують стійке функціонування суб'єктів економіки.
8. Договірний (партнерський) характер відносин ринкових агентів.

Основними суб'єктами ринкової економіки є фізичні особи, групи партнерів, колективи організацій та установ, юридичні особи в різноманітних формах.

Слід відзначити суттєві зрушення у структурі сучасних ринкових агентів. Зростає роль малого і середнього бізнесу, особливо в запровадженні нових інформаційних технологій. Значною є роль невеликих суб'єктів у перехідних до ринку системах, насамперед, для формування середнього класу як соціальної бази ринкових перетворень.

Ринкове господарство має обмеження, які воно не в змозі подолати самотійно:

- економія на витратах може спровокувати екологічні катаклізми, порушення безпеки людей;
- порушення принципів чесної конкуренції, що потребує державного контролю;
- неможливість соціального захисту деяких категорій населення;
- неможливість значного фінансування так званих колективних потреб (оборона, дипломатія, державна безпека та ін).

Зазначені моменти вирішуються шляхом державного втручання в економіку.

9. Ринок як механізм існування ринкового господарства має дуже складну структуру. Він є полісистемним утворенням з такими складовими:

1. Ринок споживчих (кінцевих) товарів і послуг.
2. Ринок факторів виробництва, зокрема:
  - ринок капіталу;
  - ринок праці;
  - ринок землі й природних ресурсів;
  - ринок підприємницьких послуг.
3. Фінансово-кредитний ринок, зокрема ринок цінних паперів і валютний ринок.
4. Ринок технологій та інформації.

За територіальною ознакою визначають такі форми ринків:

- світовий;
- міжнародні;
- регіональні;
- національні;
- місцеві (обласні, районні та ін.).

За легальністю існування відзначають:

- легальний (офіційний) ринок;
- тіньовий ринок з визначенням так званих “сірого” зі законними видами діяльності й “чорного” з видами діяльності, що заборонені.

За ознакою конкуренції треба виділити такі ринки:

- вільно визначеної (досконалої) конкуренції;
- недосконалої конкуренції, зокрема, монополістичної конкуренції, ринки олігополій та монополій.

Окремо слід відзначити *ринкову інфраструктуру* з наступними головними елементами:

- біржі, торги, аукціони як змагальні об’єкти;
- ярмарки;
- торгово-промислові палати;

- консультаційні (консалтингові), страхові, аудиторські, маркетингові компанії;
- холдинги та ін.

Сутність кожної з вказаних складових ви повинні прокоментувати самостійно.

Треба відзначити основні функції ринку:

- 1) створення передумов для функціонування об'єктивних законів;
- 2) забезпечення еквівалентності економічних відносин;
- 3) поширення інтернаціоналізації господарського життя;
- 4) створення економічних передумов для демократизації суспільного життя;
- 5) вимір витрат, насамперед, витрат праці людей;
- 6) стимулювання структурних зрушень в економіці;
- 7) розвиток засад чесної конкуренції.

10. Сучасна ринкова система об'єднує конкурентні й монопольні складові. З точки зору кількості покупців і продавців, які взаємодіють на ринку, розрізняють такі головні форми конкуренції:

- досконала (чиста) з великою чисельністю продавців і покупців;
- недосконала з обмеженою чисельністю сторін.

Більш конкретно фактор кількості визначається в таких назвах:

- поліполія (багато продавців і покупців) як синонім чистої конкуренції;
- олігополія з малим числом продавців і великою кількістю покупців;
  - монополія з одним продавцем і великою кількістю покупців.

Крім того, існують особливі форми:

- олігопсонія з малою кількістю покупців і значною кількістю продавців;
- монопсонія з одним покупцем і великою кількістю продавців;
- дуополія (білатеральна монополія) з взаємодією одного продавця і одного покупця;
- обмежена монополія з одним продавцем і малою кількістю покупців;

- природна монополія з унікальним становищем за рахунок володіння рідкісними ресурсами й державними гарантіями недопущення конкурентів (в Україні це постачання електроенергії, комунальних послуг населенню, залізниця та деяке інше).

Організаційні форми існування монополій, як правило, є такими:

- пул;
- корнер;
- картель;
- синдикат;
- трест;
- концерн;
- конгломерат.

Особливою і зростаючою формою монополізму в сучасних умовах є монополія на об'єкти інтелектуальної власності (винаходи, товарні знаки, торгові марки та ін.). Державний і міжнародний захист прав інтелектуальної власності є одним з пріоритетів сучасної економіки.

Конкурентна боротьба здійснюється за допомогою таких форм:

1. Цінова конкуренція за рахунок зниження цін або витрат при незмінних цінах.
2. Нецінова конкуренція за допомогою реклами, зростання якісних характеристик товарів, поліпшення гарантійного і сервісного обслуговування, внутрішньofірмового постачання за вигідними умовами, постачання в межах міжнародних економічних угруповань або угод.
3. Недобросовісна конкуренція з використанням методів, що заборонені законом.

Державне регулювання конкуренції та монополізму вперше було здійснено в США з прийняттям закону Германа в 1890 р. В Україні діють Закони “Про обмеження монополізму і недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності” і “Про захист економічної конкуренції”.

ЗМ 1.2. Прогнозування розвитку

Тема 1. Наукові засади макроекономічного прогнозування й регулювання

План

1. Суть і способи економічного прогнозування. Класифікація прогнозів.
2. Макроекономічне прогнозування та його принципи.
3. Основні функції макроекономічного прогнозування.
4. Методи та моделі економічного прогнозування.
5. Теорії макроекономічного регулювання.
6. Державне регулювання економіки: необхідність, суть, функції, цілі та об'єкти.

Література: Державне регулювання економіки: Навч. Посібник // С.М. Чистов та інш. – 2-те вид., випр. – К.: КНЕУ–, 2005. – С.12-28, 46-70.

1. Суть і способи економічного прогнозування. Класифікація прогнозів.

Прогноз (грец. - передбачення):

- 1) науково обгрунтоване судження, що дає випереджаючу інформацію про розвиток об'єкта в майбутньому;
- 2) науково обгрунтоване передбачення можливого стану об'єкта в майбутньому, можливих шляхів і строків його досягнення.

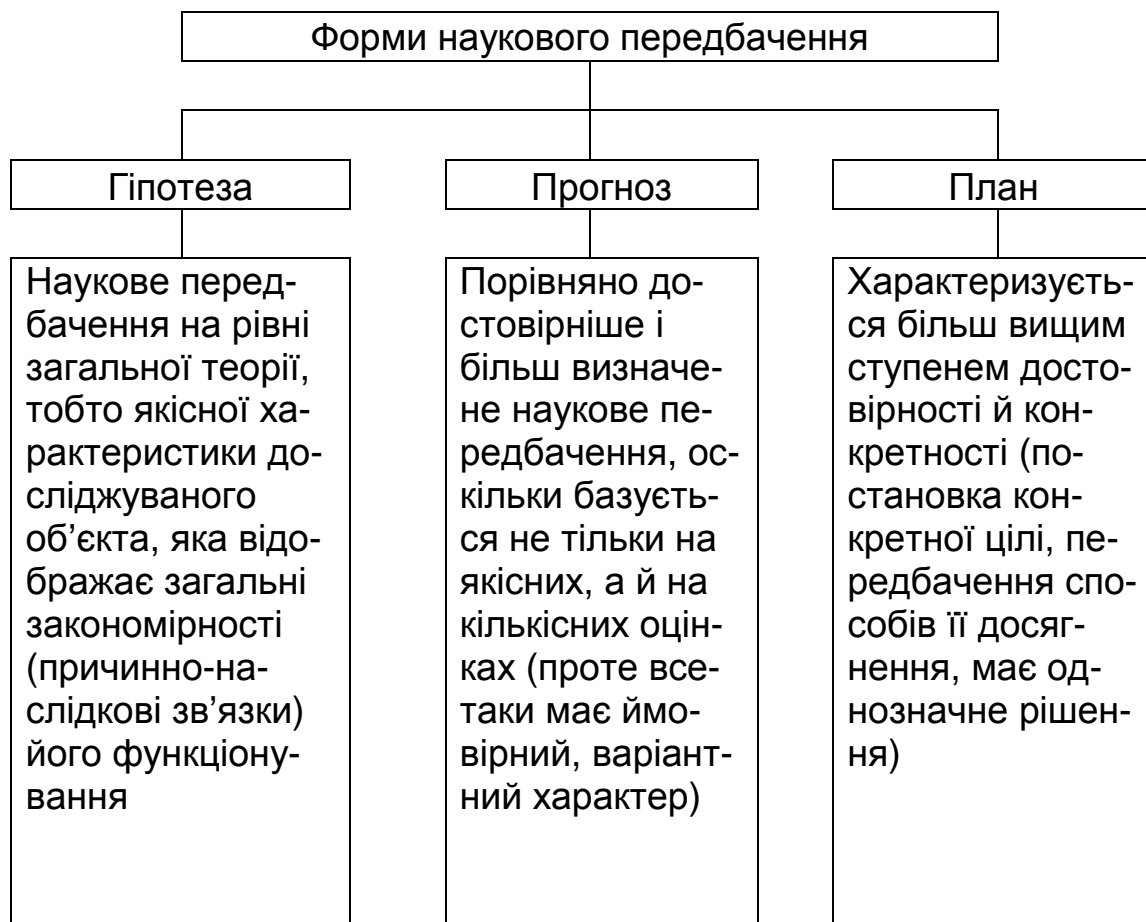
Економічне прогнозування – виявлення стану та можливих напрямків розвитку економічних явищ і процесів на різних рівнях економічної системи (мікро-, мезо-, макрорівні).

Джерела прогнозної інформації:

1. накопичені знання і досвід (теоретичні та емпіричні знання про закономірності розвитку процесів);
  - а) фактична і статистична інформація про об'єкт прогнозування;
  - б) економіко-математичні моделі.

2. Способи прогнозування:

- a) **експертний** (лат. – досвідчений) – шляхом опитування спеціалістів стосовно об'єкта прогнозування;
- b) **екстраполяції** (лат. – поза і згладжувати) – збирання інформації про розвиток об'єкта в минулому і перенесення закономірностей цього розвитку на майбутнє;
- c) **моделювання** (франц. – ліпити, формувати) – дослідження, що базуються на побудові моделей об'єкта відповідно до очікуваних (бажаних) змін у його стані.

Пошуковий прогноз базується на умовному перенесенні на майбутнє тенденцій розвитку об'єкта, що склалися в минулому і діють нині, абстрагується від факторів, здатних змінити ці тенденції. Мета пошукового прогнозу – з'ясувати, як розвиватимуться події при збереженні існуючих тенденцій.

Нормативний прогноз (на відміну від пошукового) розробляється на основі заданих цілей (нормативів) і передбачає визначення способів і терміну їх досягнення.

Різниця між пошуковим і нормативним прогнозам

Критерій	Пошуковий	Нормативний
Основні засади побудови	Аналіз минулих і діючих тенденцій розвитку об'єкта без урахування можливих змін та інших факторів	Розробляється за заданими цілями (нормативами)
Завдання	З'ясувати, як розвиватиметься об'єкт при збереженні існуючих умов (тенденцій)	Визначити шляхи і строки досягнення можливого стану об'єкта прогнозування в майбутньому як мета його розвитку
Алгоритм (логіка, послідовність) побудови прогнозу	Вихідним пунктом у визначенні майбутнього стану об'єкта є його минулий і теперішній рівень розвитку	Здійснюється у зворотному напрямку – від заданого стану в майбутньому до тенденцій, що вже склалися

2. Макроекономічне прогнозування і його принципи.

Макроекономічне прогнозування – виявлення та аналіз закономірностей і тенденцій розвитку національної економіки, передбачення змін у ньому і створення наукової бази для економічної політики й державного регулювання економіки.

Принцип наукової обґрунтованості передбачає, що прогнозування базується на системних знаннях про закономірності розвитку економіки, враховує реалії економічного, політичного і соціального життя країни, вітчизняний і світовий досвід, а також використовує систему наукових методик і методів.

Принцип системності розглядає національну економіку, з одного боку, як єдиний об'єкт, а з іншого – як сукупність самостійних напрямків (блоків) прогнозування.

Складовими макроекономічного прогнозу є прогнози розвитку:

- 1) окремих великих сфер і підсистем економіки (фінансів, грошового обігу, цін тощо);
- 2) галузей і підгалузей;
- 3) видів виробництва;
- 4) природних ресурсів (земельних, водних, енергетичних, корисних копалин тощо);
- 5) трудових ресурсів;
- 6) науково-технічні;
- 7) соціальні (зайнятості, доходів, рівня життя тощо);
- 8) зовнішньоекономічні;
- 9) екологічні;
- 10) регіональні;
- 11) демографічні;
- 12) політологічні тощо.

Основні принципи макроекономічного прогнозування

1. Наукова обґрунтованість
2. Системність
3. Адекватність
4. Багатоваріантність (альтернативність)
5. Цілеспрямованість
6. Рентабельність (ефективність)

Принцип адекватності означає, що прогноз як теоретична модель (узагальнення) має достатньо повно й точно відображати реальні процеси національної економіки.

Принцип багатоваріантності (альтернативності) передбачає розробку не одного, а кількох (мінімум трьох) варіантів майбутнього розвитку національної економіки, оскільки хоч її розвиток і детермінований конкретними умовами чи певними закономірностями, але відбувається за різними траєкторіями. Останнє обумовлено дією факторів, що впливають на функціонування народного господарства, їх інтенсивністю, можливістю виникнення інших чинників та умов у майбутньому.

Варіанти прогнозу:

1) песимістичний – відображає нижню межу можливого розвитку національної економіки (при домінуванні негативних факторів впливу);

2) оптимістичний – показує можливу верхню межу (за домінування позитивних факторів);

3) стриманий (середній) – окреслює найвірогіднішу траєкторію майбутнього розвитку.

Принцип цілеспрямованості – прогнозування розвитку конкретного об'єкта (національна економіка в цілому чи окремий її елемент) і визначення тенденцій та закономірностей його розвитку для вирішення конкретних народногосподарських завдань. Цілі прогнозування визначаються

суспільними потребами, породженими певними соціально-економічними, політичними, демографічними, науково-технічними та іншими факторами.

Принцип рентабельності (ефективності) – визначення вартості аналітичної підготовки прогнозу та його результативності, врівноваження економії з ефективністю, якості зі своєчасністю. Прогноз має бути точним, повним і реальним. Важливим його правилом є мінімізація вхідних даних за їх аналітичної значущості та максимізація вихідних даних.

3. Основні функції макроекономічного прогнозування.

Роль макроекономічного прогнозування виявляється через його функції. При цьому реалізуються такі **завдання**:

1. теоретико-пізнавальне: вивчення і аналіз розвитку національної економіки, передбачення змін у майбутньому;
2. практичне (управлінське) – можливість прийняття на основі інформації про розвиток об'єкта рішень щодо вдосконалення управління і господарювання.

Основні функції макроекономічного прогнозування

Науковий аналіз розвитку національної економіки		Оцінка можливих наслідків прийнятих рішень
	Основні функції макроекономічного прогнозування	
Оцінка об'єкта прогнозування на основі вибраних альтернатив		Підготовка рекомендацій урядовим структурам для ухвалення оптимальних рішень

Науковий аналіз соціально-економічних та науково-технічних процесів і тенденцій розвитку національної економіки передбачає з'ясування вихідного рівня і найсуттєвіших проблем та факторів, виявлення тенденцій і закономірностей, що визначатимуть подальший її розвиток.

Етапи (стадії) наукового аналізу об'єкта прогнозування:

1. Ретроспекція – дослідження історії розвитку об'єкта прогнозування для забезпечення його систематизованого опису:

- 1) визначення джерел прогнозованої інформації;
- 2) збирання, зберігання і обробка інформації;
- 3) з'ясування і уточнення кількісних та якісних характеристик об'єкта прогнозування, методів виміру і представлення інформації.

2. Діагноз – визначення нинішнього стану об'єкта прогнозування (науковий опис основних характерних ознак):

- 1) аналіз об'єкта прогнозування, що становить основу прогнозованої моделі;
- 2) розробка моделі прогнозування;
- 3) вибір адекватного методу прогнозування.

3. Проспекція – розробка самого прогнозу (за даними діагнозу складається прогноз розвитку національної економіки):

- 1) верифікація (оцінка достовірності, точності та обґрунтованості прогнозу);
- 2) синтез (систематизація окремих прогнозів);
- 3) оцінка повноти інформації, уточнення;
- 4) коригування прогнозованої моделі відповідно до нової інформації, що надходить.

Оцінка об'єкта прогнозування на основі вибраних альтернатив – реалізація принципу багатоваріантності: розробка кількох варіантів майбутнього розвитку, їхній аналіз і порівняння за певними критеріями (мінімізація витрат, максимізація результату, часовий критерій, політичні, зовнішньоекономічні фактори тощо). Для оцінки враховуються два аспекти: детермінованості (обмеженості) й невизначеності (ймовірного розвитку в разі можливої дії невідомих факторів).

Підготовка рекомендацій для прийняття адекватних управлінських рішень – формування макроекономічного прогнозу передбачає розробку відповідних рекомендацій і пропозицій щодо набору і характеру конкретних

заходів державного впливу (обґрунтування напрямків соціально-економічного розвитку, форм, методів та інструментів державного регулювання економіки для урядових структур).

Оцінка можливих наслідків прийнятих рішень – запропоновані рекомендації мають супроводжуватися передбаченнями результатів майбутнього державного втручання (невтручання) в економічне життя суспільства.

4. Методи й моделі економічного прогнозування.

Макроекономічні прогнози розробляються із застосуванням певних методів і методик, вивченням яких займається наука, що називається прогностикою.

Економічна прогностика – прикладна наука про способи й методи розробки економічних прогнозів.

Методи прогнозування – це сукупність операцій і прийомів, які на основі ретроспективних даних, екзогенних (зовнішніх) та ендогенних (внутрішніх) зв'язків об'єкта прогнозування, а також їхніх змін дають можливість передбачити майбутній його розвиток.

Макропрогноз має включати три основні елементи: ціль, способи її реалізації та необхідні ресурси. Інтуїтивні методи дають змогу визначити ціль і в деяких випадках засоби її досягнення, визначення ресурсного забезпечення є завданням формалізованих методів.

Методи експертної оцінки (інтуїтивні) – передбачають розробку прогнозу на основі індивідуального чи колективного опитування спеціалістів (експертів). Використовуються для аналізу і прогнозування складних об'єктів (явищ, процесів), на розвиток яких справляють вплив багато факторів.

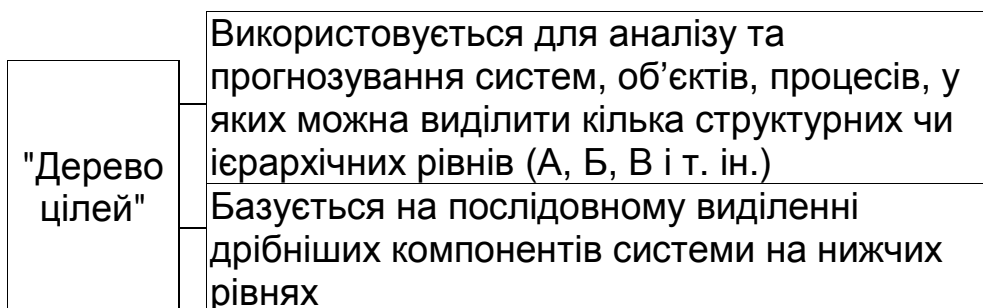
Індивідуальні інтуїтивні методи проводяться на основі збору інформації від окремих спеціалістів.

Анкетний метод передбачає опитування експертів за допомогою спеціально складеного переліку питань щодо майбутнього розвитку об'єкта прогнозування (анкети).

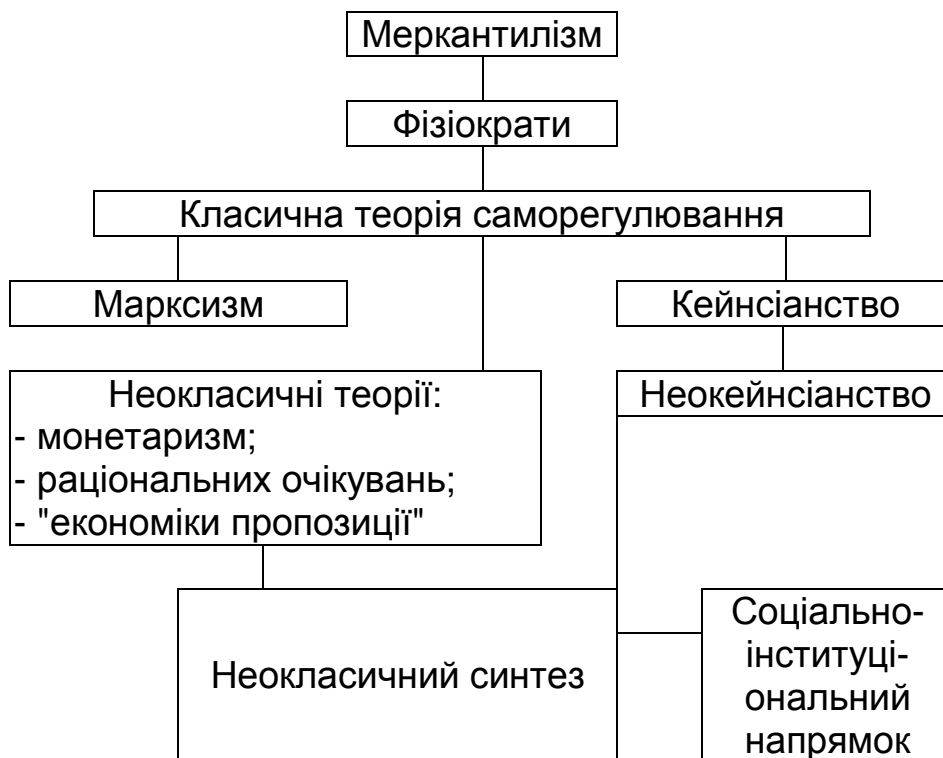
Аналітичний метод – здійснюється на основі логічного аналізу ситуації, що склалася, і передбачає підготовку аналітичних доповідних записок.

Метод написання сценарію – базується на визначенні логіки розвитку процесу чи явища, виходячи з конкретної ситуації (побудова алгоритму вирішення проблеми).

Прогнозування цілі розвитку об'єкта (побудова «дерева цілей»)

5. Теорії макроекономічного регулювання.

В основі регулювання національної економіки лежать різні економічні теорії, покликані до життя практикою господарювання. Можна виділити кілька *етапів розвитку теорії регулювання економіки*.

Меркантилізм – перша економічна школа (XV–XVII ст.), що розглядала золото і срібло (пізніше – надлишок продуктів, що обмінюються на зовнішньому ринку) як джерела багатства і розробляла рекомендації своїм правителям стосовно розвитку міжнародної торгівлі.

Фізіократи – економічна школа (засновником є Ф. Кене, XVIII ст.), представники якої вважали, що джерелом багатства є праця у сільському господарстві, тому рекомендували урядам своїх країн розвивати саме цю галузь.

Класична теорія регулювання (саморегулювання) – найвидатніші представники – англійські економісти А. Сміт і Д. Рікардо (друга половина XVIII – початок XIX ст.). Основним регулятором економічних процесів визнають ринковий механізм, який ефективно регулює розподіл ресурсів, автоматично встановлює економічну рівновагу (між попитом і пропозицією) і заперечує необхідність втручання держави в економіку.

Марксизм – економічна школа, заснована на вченні К. Маркса, яка обґрунтовує необхідність знищення приватної власності та конкуренції, заміни стихійного розвитку свідомим, цілеспрямованим впливом держави на соціально-економічні процеси за допомогою плану на основі суспільної (загальнонародної) власності.

Кейнсіанство – напрямок розвитку економічної теорії, засновником якого вважають видатного англійського економіста Джона Мейнарда Кейнса (1883-1946). Обґрунтовує об'єктивну необхідність і практичне значення *державного регулювання економіки*.

Кейнсіанство виникло у 30-х роках XX ст. як відповідь на потреби Великої депресії. У теоретичному аспекті ідеї Кейнса сприяли зародженню нового розділу економічної теорії – макроекономіки і першим спробам застосовування агрегованих економічних величин. Кейнсіанство відкрило

«першу сторінку» в економетричному аналізі національного господарства, ввівши у світ найважливіші математичні інструменти і прийоми. У практичному плані економічна політика, що відображала ідеї Кейнса і яку проводила більшість країн після Другої світової війни, багато в чому сприяла виходу їх із кризи і пом'якшенню циклічних коливань.

Заслугою Кейнса є те, що він, виступивши проти традиційної класичної теорії, обґрунтував об'єктивну необхідність і роль державного регулювання ринкової економіки, з'ясував основні засоби й інструменти державного впливу: стимулювання сукупного попиту шляхом заохочення інвестиційної діяльності, а значить, зменшення ціни кредиту (рівня облікової ставки), розширення державних закупок; підвищення рівня зайнятості як фактора зростання доходів населення; проведення раціональної фіскальної політики тощо.

Основні положення кейнсіанства і монетаризму

Кейнсіанство	Неоконсерватизм
Принцип ефективного попиту	Принцип ефективної пропозиції
Зростання одержавлення економіки	Часткова приватизація державної власності
Зростання оподаткування в інтересах збільшення державного попиту	Зниження податків з населення і підприємців
Дефіцитне фінансування і посилення інфляції	Зменшення бюджетного дефіциту і стабілізація грошового обігу
Організація державного регулювання і планування	Обмеження державного регулювання і згорання макропланування
Розширення державних соціальних програм	Скорочення державних соціальних програм

Теорії неокласичного, неоліберального, неоконсервативного напрямку (монетаризм, теорія раціональних очікувань, теорія «економіки пропозиції» тощо) визнають необхідність державного втручання в економічне життя суспільства, але зводять його до мінімуму і віддають перевагу непрямим (опосередкованим) методам державного впливу.

Монетаризм – економічна школа, яка пропагує відмову від широкого втручання держави в економіку, віддає перевагу непрямим методам, а саме – регулюванню грошового обігу.

Теорія «економіки пропозиції» - неоліберальна економічна теорія, яка, на відміну від кейнсіанства, пропагує необхідність стимулювання пропозиції, а також зростання ефективності виробництва на основі зниження витрат виробництва, скорочення прибуткових податків, стимулювання інноваційного підприємництва, скорочення соціальних витрат тощо.

Теорія раціональних очікувань – неокласична теорія, яка стверджує, що заходи держави зі стабілізації економіки є неефективними. Це обумовлено тим, що суб'єкти господарювання (підприємці, споживачі, наймані робітники), осмислюючи всю інформацію про об'єкти, які представляють для них грошовий інтерес, розуміючи можливі наслідки економічної політики держави, ведуть себе раціонально: приймають оптимальні (найкращі для них) рішення – рішення, що максимізують їхнє благополуччя.

Заслуговує на увагу **теорія суспільного вибору**, засновником якої є лауреат Нобелівської премії американський економіст Джеймс Б'юкенен. Її представники виходять з того, що займаючись політичною діяльністю, беручи участь у розробці й реалізації рішень в економічній сфері, людина, яка зайняла державну посаду (державний службовець, парламентарій, президент), не обов'язково буде керуватися інтересами суспільного благополуччя. Використовуючи політичні (бюрократичні) інститути, вона намагатиметься реалізувати свої індивідуальні цілі, отримати політичну чи економічну «ренту». Нерідко використовуються **лобізм** (діяльність,

направлена на забезпечення прийняття громадських рішень в інтересах групи людей), *логролінг* (взаємна підтримка рішень певними групами: «ти мені – я тобі»), *торгівля голосами* (скупка голосів). Мета пошуку «ренти» - отримання привілеїв, преференцій, державних кредитів, інформації, обмеження конкуренції тощо.

Прихильники теорії суспільного вибору доходять висновку, що існує політична нерівність, можливість прийняття нераціональних з суспільної точки зору рішень. Тому вони, не заперечуючи ролі держави, все-таки бачать вирішення проблеми у вільному розвитку ринкових відносин на цивілізованих правових засадах. Отже цю теорію можна віднести до неоліберального напрямку.

«Неокласичний синтез» – економічна школа, що поєднала достоїнства неокейнсіанства та неолібералізму і стала теоретичною основою змішаної системи регулювання ринкової економіки.

Соціально-інституціональний напрямок – близький до неокласичного синтезу напрямок, представники якого вважають, що економічні відносини в суспільстві формуються не тільки під дією економічних, але й соціально-психологічних, політичних та інших факторів («інститутів»). Під останніми вони розуміють профспілки, корпорації, державу, а також правові, морально-етичні, психологічні явища (звичаї, норми поведінки, звички, національні традиції, релігію, менталітет тощо).

6. Державне регулювання економіки: необхідність, суть, функції, цілі та об'єкти.

Державне регулювання економіки – це система заходів для здійснення підтримуючої, компенсаційної і регулюючої діяльності держави, спрямованої на створення нормальних умов ефективного функціонування ринку та вирішення складних соціально-економічних проблем розвитку національної економіки й всього суспільства.

Підтримуюча діяльність держави (підтримка функціонування ринку) передбачає: правове забезпечення ринкової діяльності, створення ринкової та виробничої інфраструктури, підтримання конкурентного середовища тощо.

Компенсаційна діяльність держави покликана компенсувати (лат. - зрівноважувати) недоліки або негативні наслідки функціонування ринку шляхом проведення антимонопольних і екологічних заходів, організації системи захисту для незабезпечених та малозабезпечених верств населення, боротьби з безробіттям тощо.

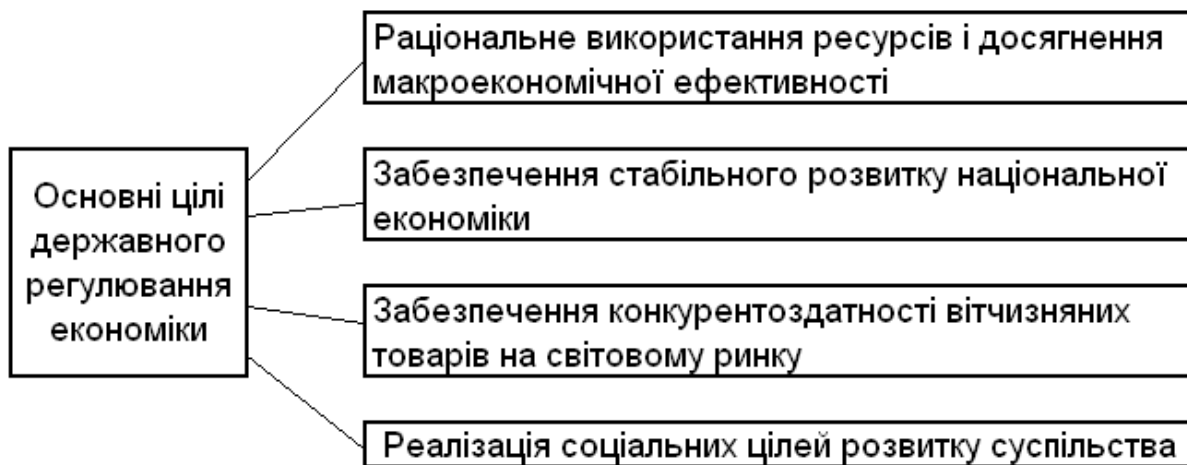
Регулююча діяльність держави передбачає регулювання економічних та соціальних відносин з метою реалізації певних цілей.

Макроекономічна ефективність означає:

- 1) забезпечення зростання продуктивності праці в суспільному виробництві на основі його технічного і технологічного оновлення, вдосконалення організації і управління;
- 2) збалансований, пропорційний розвиток економіки;
- 3) повне й оперативне задоволення соціально-економічних потреб суспільства.

Реалізація соціальних цілей розвитку суспільства передбачає забезпечення:

- 1) соціальної справедливості;
- 2) ефективної зайнятості;
- 3) екологічної рівноваги;
- 4) задоволення соціально-культурних, духовних потреб населення.

Основні функції державного регулювання економіки

1. **Цільова** – полягає у визначенні цілей, пріоритетів (лат. prior – перший, перевага) і основних напрямків розвитку національної економіки.
2. **Стимулююча** передбачає формування регуляторів, здатних ефективно впливати на діяльність господарюючих суб’єктів (їхні інтереси) і стимулювати економічні процеси у бажаному для суспільства напрямку.
3. **Нормативна (регламентуюча)** – держава за допомогою законів, законодавчих актів і нормативів встановлює певні правила діяльності для суб’єктів економіки, визначає правовий простір.
4. **Коригуюча** – зводиться до коригування (лат. - виправляти) розподілу ресурсів в економіці з метою розвитку прогресивних процесів, усунення негативних екстерналій і забезпечення нормальних соціально-економічних умов життя суспільства.
5. **Соціальна** – передбачає регулювання державою соціально-економічних відносин (наприклад, між підприємцями і робітниками), перерозподіл доходів, забезпечення соціального захисту та соціальних гарантій, збереження навколишнього середовища тощо.
6. **Безпосереднє управління неринковим сектором економіки** – це регулювання державного сектора економіки, створення суспільних товарів і благ.

7. **Контролююча** – означає державний нагляд і контроль за виконанням і дотриманням законів, нормативних актів, економічних, екологічних та соціальних стандартів тощо.

Мінімальні функції держави:

- 1) створення правової бази;
- 2) захист конкуренції;
- 3) забезпечення економіки необхідною кількістю грошей;
- 4) мінімізація негативних екстерналій;
- 5) розподіл і перерозподіл доходів;
- 6) виробництво суспільних товарів і благ.

Державне регулювання економіки – це управління соціально-економічним розвитком країни, тобто сукупність заходів державного впливу на об'єкти й процеси з метою певного спрямування господарської діяльності суб'єктів національної економіки, узгодження їхніх інтересів і дій для реалізації певних цілей.

Складові (етапи) процесу управління розвитком національної економіки:

1) макроекономічний аналіз;	} початкові стадії управління
2) макроекономічне прогнозування;	
3) планування соціально-економічного розвитку країни;	
4) макроекономічне програмування;	
5) організація і регламентація дій суб'єктів національної економіки;	
6) стимулювання бажаних процесів;	
7) оперативне регулювання;	
8) контроль за дотриманням правил і норм економічної поведінки суб'єктів;	
9) національне рахівництво.	

Об'єкти державного регулювання економіки(ДРЕ) – сфери, галузі, регіони, а також явища, ситуації та умови соціально-економічного життя країни, де виникли або можуть виникати проблеми, що не вирішуються

автоматично або невідкладно, як того вимагають умови нормального функціонування економіки й підтримання соціальної стабільності.

Конкретні об'єкти ДРЕ:

- 1) економічний цикл;
- 2) структура економіки;
- 3) умови нагромадження та інвестиційна діяльність;
- 4) науково-технічний прогрес та інноваційні процеси;
- 5) грошовий обіг та інфляція;
- 6) ціни;
- 7) платіжний баланс;
- 8) блок соціальних проблем (зайнятість і доходи населення, підготовка і перепідготовка кадрів, соціальний захист тощо);
- 9) умови конкуренції;
- 10) навколишнє середовище (екологічні проблеми);
- 11) регіони.

Щодо названих об'єктів держава проводить відповідну економічну політику.

Тема 2. Теоретичні основи макроекономіки і суспільне відтворення

ПЛАН

1. Відтворення та економічне зростання на макрорівні.
2. Показники макроекономічного рівня господарювання.
3. Економічна рівновага і циклічність суспільного виробництва.
4. Зайнятість і ринок праці.
5. Особливості відтворення в аграрній сфері економіки.
6. Фінансово-грошова система.

1. Як ми відзначали раніше, макроекономічний рівень господарювання охоплює відносини суб'єктів у масштабах національної економіки. Об'єктом досліджень макроекономіки виступають загальнонаціональні (сукупні, агреговані) показники і явища, наприклад, сукупні попит і пропозиція, валовий внутрішній продукт, суспільне відтворення.

Суспільне відтворення – це постійно відновлюваний і повторюваний процес виробництва, розподілу, обміну і споживання, тобто виробництво в широкому значенні.

Головними складовими суспільного відтворення є:

- відтворення людини, зокрема її робочої сили;
- відтворення навколишнього середовища існування людей, деяких природних ресурсів;
- відтворення засобів виробництва;
- відтворення виробничих відносин у цілому.

Відтворювальні процеси складні, тому актуальною є проблема пропорційності, тобто оптимального сполучення усіх економічних ресурсів суспільства. Слід зазначити історичний внесок у моделювання відтворювальних схем Ф. Кене (“Економічна таблиця”), К. Маркса (схеми простого і розширеного відтворення), Нобелівських лауреатів з економіки: В. Леонт'єва (теорія “витрати-випуск”), Л. Канторовича (теорія оптимального функціонування виробництва), уродженця Харківської губернії, студента Харківського університету, а потім відомого американського вченого С.Кузнеця (принципи обчислення національного доходу, кінцевого і проміжного споживання).

Визначають три види суспільного відтворення:

- *звужене*, тобто при зменшенні обсягів суспільного виробництва порівняно з попереднім періодом;
- *просте*, тобто при незмінності масштабів виробництва протягом попереднього і поточного періодів; принциповим є повне використання додаткового продукту на особисте споживання;

- *розширене*, тобто з поширенням розміру суспільного продукту порівняльно з попереднім часом при використанні частини додаткового продукту на виробниче споживання.

Якщо розширене відтворення характерне як на макро-, так і на мікроекономічному рівнях, то *економічне зростання* описує ситуація тільки в макроекономіці.

Економічне зростання – стійке розширення масштабів діяльності господарської системи в цілому з такими факторами:

- народонаселення;
- природні (кліматичні, геологічні, екологічні та інші умови);
- нагромадження, тобто використання частини додаткового продукту на поширення виробництва;
- науково-технічний прогрес.

Розрізняють два типи економічного зростання:

- *екстенсивний* з розширенням виробництва при кількісному збільшенні наявних ресурсів і при незмінності ефективності їх використання;
- *інтенсивний* з розширенням виробництва при якісному поліпшенні використання ресурсів, тобто при їх більш ефективному застосуванні.

На практиці не існують чисто екстенсивний або інтенсивний шляхи зростання. Більш коректними є терміни “переважно екстенсивний” або “переважно інтенсивний” типи зростання.

На межі XX і XXI ст. вчені почали відрізняти категорії “економічне зростання” і “економічний розвиток”. Розвитком вважається різними економістами й соціологами таке збільшення обсягів виробництва, яке забезпечує поліпшення рівня життя більшості населення, сприяє економічній та політичній свободі особи, гальмує екологічну деградацію. Останній аспект є змістом так званого “сталого розвитку”, який був вперше проголошений у 1992 році на спеціальній конференції під егідою ООН у Ріо-де-Жанейро.

2. Україна як член Організації Об'єднаних Націй повинна використовувати її вимоги у сфері статистики, зокрема систему національних рахунків (СНР), яка ухвалена Статистичною комісією ООН у 1993 році.

За радянських часів статистика спиралася на систему балансу народного господарства (БНГ) з головним показником *сукупним суспільним продуктом* (ССП) як сумою вартості всіх товарів у сфері матеріального виробництва.

Таким чином, ССП мав такі риси:

- вимірював тільки вартості в матеріальному виробництві й не враховував суми при наданні більшості послуг;
- включав подвійний рахунок, тобто продукцію проміжного споживання (сировину, матеріали), яка неодноразово враховувалася на різних ступенях виробничого процесу.

СНР аналізує процеси як у матеріальному, так і в нематеріальному виробництві, підсумовує тільки нові, тобто додані вартості і виключає подвійний рахунок.

З іншого боку, СНР використовує балансовий метод, тобто спирається на так званий принцип подвійного запису, коли одна операція описується двічі: як активна при створенні продукту і як пасивна при споживанні ресурсів. У цілому система охоплює більше 500 рахунків і близько 30 допоміжних таблиць.

Головний показник СНР-93 – *валовий внутрішній продукт (ВВП)* як сума кінцевих вартостей товарів і послуг, які створили резиденти всередині країни протягом року.

Резиденти – це юридичні й фізичні особи, економічні інтереси яких пов'язані тривалий час з територією даної країни, тобто вони зареєстровані на її території і підпорядковані її законодавству.

Визначають три методи розрахунку ВВП:

- 1) виробничий, коли складаються додані вартості усіх товарів і послуг;

- 2) розподільчий, або доходний, коли складаються амортизація, непрямі податки на бізнес (акциз, податок на додану вартість, мито та ін.) і факторні доходи (зарплата, відсотки, рента та інші доходи від власності, валовий прибуток);
- 3) кінцевого використання, або витратний, коли складаються споживання домогосподарств, валові приватні внутрішні інвестиції, державні витрати й чистий експорт (різниця між експортом та імпортом країни).

Треба відзначити такі види ВВП:

- номінальний, тобто у поточних цінах;
- реальний, тобто в незмінних цінах і при фактичному рівні безробіття;
- потенційний, тобто в незмінних цінах і при природному рівні безробіття.

На підставі ВВП розраховують низку похідних показників, зокрема:

- чистий внутрішній продукт (ЧВП) = ВВП – амортизація;
- валовий національний дохід (ВНД) = ВВП + закордонні факторні доходи резидентів – факторні доходи нерезидентів на території даної країни;
- валовий наявний національний дохід (ВНДн) = ВНД + трансферти нерезидентів резидентам – трансферти резидентів нерезидентам;
- кінцеве споживання (КС) – частина ВНДн, яка спрямована на кінцеві потреби домогосподарств і державних органів;
- заощадження (З) = ВНДн – КС.

До 1993 року головним показником СНР був *валовий національний продукт (ВНП)* як сума кінцевих вартостей товарів і послуг, які створили громадяни країни за рік незалежно від місця їх діяльності. Головними похідними показниками на підставі ВНП були такі:

- чистий національний продукт (ЧНП) = ВНП – амортизація;
- національний дохід (НД) = ЧНП – непрямі доходи на бізнес; одночасно виділяють вироблений (розрахунковий) та використаний НД, тобто за винятком сум на подолання стихійних лих, аварій та ін.;

- особистий дохід (ОД) як частина НД, що надходить в особисте споживання;
- особистий дохід після сплати податків (ОДПСП) = ОД – особисті податки й збори.

Відтворювальний ефект допомагає досліджувати наступні ключові категорії:

- споживання, тобто частина доходів, що вибуває з наступного руху активів;
- заощадження, тобто частина доходів, що залишається після вирахування споживання і бере участь у подальшому обігу; саме заощадження є основою інвестицій;
- нагромадження, тобто використання заощаджень для виробничих потреб;
- інвестиції, тобто вкладення, насамперед довгострокові, у розвиток виробництва;
- середня схильність до споживання (ССС) = споживання : дохід;
- середня схильність до заощаджень (ССЗ) = заощадження : дохід = $1 - СССР$;
- гранична схильність до споживання (ГСС) = зміни у споживанні : зміни у доході;
- гранична схильність до заощаджень (ГСЗ) = зміни у заощадженнях : зміни у доході = $1 - ГСС$;
- мультиплікатор інвестицій (Мі) = зміни у доході : зміни в інвестиціях = $1 : ГСЗ$;
- акселератор (А) = зміни в інвестиціях поточного періоду : приріст доходу за проміжок часу від попереднього до поточного періодів.

Безперервність економічної діяльності описується за допомогою моделі макроекономічного кругообігу, який поєднує потоки й взаємодії ресурсів, кінцевих товарів і грошових доходів усіх суб'єктів. Ефективна економіка передбачає узгодженість між витратами й доходами, між сукупними попитом

і пропозицією в масштабах суспільства, дотримання єдності натурально-речових і вартісно-грошових пропорцій.

Більш докладно названі моменти вивчаються в курсі макроекономіки.

3. Узагальненим проявом збалансованості розвитку національної економіки є *макроекономічна рівновага* як збіг величин сукупного попиту і сукупної пропозиції. Графічно ця ситуація ілюструється точкою перетину кривих сукупного попиту і сукупної пропозиції.

Розрізняють такі види макроекономічної рівноваги:

- статична – для фіксованого часу;
- динамічна – для тривалого проміжку часу;
- повна, або загальна - для економіки в цілому;
- часткова – для великих частин національної економіки або великих сегментів загальнонаціонального ринку;
- тимчасова, або нестала;
- постійна, або стала.

У ринковій економіці досконалої конкуренції діє механізм саморегулювання, який через вільні ціни встановлює суспільну пропорційність. Згідно з так званим законом Сея пропозиція товарів створює власний попит, тобто виробництво породжує доходи, на які купуються товари відповідної вартості.

Для ринків недосконалої конкуренції механізм саморегулювання неможливий, тому рівновага досягається за рахунок державного регулювання економіки, що аргументовано обґрунтував англійський економіст Д.М.Кейнс.

К. Маркс запропонував у 2-му томі "Капіталу" схеми реалізації сукупного продукту для простого і розширеного відтворення. Він поділив суспільне виробництво на два підрозділи:

- 1-й підрозділ – виробництво засобів виробництва;
- 2-й підрозділ – виробництво предметів споживання.

Використовуючи позначення C , V , M , Маркс обґрунтував принципові умови пропорційної реалізації суспільного продукту:

- при простому відтворенні: $I(V+M) = IC$;
- при розширеному відтворенні: $I(V+M) + II(V+M) = IC + IC$.

Американський економіст російського походження В. Леонтьєв розробив метод “витрати-випуск” для аналізу міжгалузевих зв’язків.

За сучасних умов досить популярне “золоте правило” у моделі зростання американського економіста Р. Солоу: певна норма заощаджень забезпечує економіці стійкий стан з найвищим рівнем споживання.

Економіка не є назавжди сталим утворенням. Існують такі дві групи передумов макроекономічної нестабільності:

- зовнішні, або екзогенні (природні, воєнно-політичні та ін.);
- внутрішні, або ендегенні, насамперед циклічність розвитку.

Циклічність проявляється у періодичному повторенні фаз розвитку. Традиційно відзначають такі основні види економічних циклів:

- 1) малі тривалістю до 4-х років на підставі несталості грошово-кредитної сфери економіки з двома фазами (спад і піднесення);
- 2) середні тривалістю 5-11 років на підставі старіння і заміни основного капіталу з чотирма фазами:
  - криза, або спад, рецесія;
  - депресія, або стагнація, застій;
  - поживавлення;
  - піднесення, або експансія, бум, впритул до піку виробництва;
- 3) великі (довгі хвилі в економіці) тривалістю 40-60 років з двома фазами (спад і піднесення) на підставі різних фундаментальних причин, за думкою різних учених, зокрема:
  - У. Джевонс пов’язував довгі хвилі з періодичністю змін плям на Сонці, що спочатку впливало на аграрне виробництво, а далі на чергування фаз підприємницької діяльності;
  - М. Кондратьєв брав за основу революційні технологічні зміни;
  - Й. Шумпетер віддавав перевагу змінам інноваційної активності, що було близько до поглядів Кондратьєва.

Визначають такі довгі хвилі розвитку підприємницької системи товарного виробництва:

- домонополістичне підприємництво;
- монополістичне підприємництво;
- державно-монополістичне підприємництво;
- транснаціональне підприємництво;
- глобальне підприємництво.

Треба відзначити існування криз нециклічного характеру:

- структурні кризи у вигляді криз відносного перевиробництва і відносного недовиробництва;
- системні кризи з глибокою трансформацією усіх сторін суспільного життя, що припускає необхідність переходу до нової економічної системи.

4. Робоча сила, труд на макроекономічному рівні описуються за допомогою сукупних, або агрегованих показників.

Сукупний працівник – це соціально-економічна і організаційна єдність робітників, які створюють суспільний продукт при таких передумовах спільної діяльності:

- єдина виробнича мета;
- поділ праці, який формує колективну трудову діяльність.

Трудовий потенціал – це сума усіх можливих ресурсів праці, включаючи як наявних працездатних, так і тих, хто наближується до цієї категорії. Трудовий потенціал спирається на освітню і професійно-кваліфікаційну підготовленість людей, а також на здатність робітників до продуктивної праці.

Трудові ресурси – це працездатне населення у працездатному віці.

Зайнятість – це форма реалізації здібностей сукупного працівника, тобто діяльність з метою задоволення потреб за певний дохід. Визначимо основні форми зайнятості:

- повна, пов'язана з існуванням природного безробіття;
- раціональна при відповідності структурі національної економіки;

- ефективна, що забезпечує оптимальний соціально-економічний результат сукупної трудової діяльності;
- гнучка, що припускає певні форми комбінування організаційних форм;
- примусова або добровільна залежно від соціального статусу працівника.

Середовищем діяльності сукупного працівника є ринок праці, або ринок робочої сили.

Основними суб'єктами зазначеного ринку є наймані робітники й роботодавці.

Головними суб'єктами інфраструктури трудового ринку є правові засади функціонування, державні й недержавні служби, фонди, курси, об'єднання працівників і підприємців.

Специфікою ринку праці є існування таких рис:

- він є ринком недосконалої конкуренції, зокрема білатеральною монополією, тобто ареною відносин об'єднань роботодавців і робітників (профспілок);
- він є регульованим ринком з боку держави, яка встановлює деякі правові обмеження;
- він є ринком трудових контрактів (договорів, угод).

Функціями ринку праці є наступні моменти:

- забезпечення оптимального розвитку зайнятості та економіки в цілому;
- раціональне розміщення трудових ресурсів;
- узгодження інтересів усіх соціальних груп.

В умовах ринкової економіки наймана праця є товаром з відповідним формуванням ціни (зарплати) на підставі взаємодій факторів пропозиції та попиту.

Пропозиція праці характеризується чисельністю людей, які потребують працевлаштування за умов певної оплати.

Визначають три основні джерела трудової пропозиції:

- демографічне з урахуванням молоді, що працевлаштується вперше;
- соціальне з урахуванням колишніх незайнятих у працездатному віці;

- економічне з урахуванням тих, хто вивільнюється з інших галузей або країн.

Фактори пропозиції праці поділяються на цінові, тобто залежні від рівня зарплати, й нецінові (традиції, допомога по безробіттю, податки, тіньова зайнятість та ін.).

Попит на працю – це платоспроможна потреба роботодавців щодо отримання трудових послуг з боку найманих працівників. Як і у випадку з пропозицією, визначають цінові й нецінові фактори трудового попиту.

Збіг величин попиту і пропозиції дає ринкову рівновагу на ринку праці. Перевищення попиту обумовлює дефіцит робочої сили, домінування пропозиції – існування безробіття.

Саме безробіття, яке провокує зниження виробництва і одночасно породжується ним, а також цінові зміни є головними проявами *макроекономічної нестабільності*, яка описує втрату економічною системою мобільності й гнучкості.

З точки зору статистики, безробітними вважаються люди з наступними особливостями:

- працездатні в працездатному віці;
- зареєстровані в державній службі зайнятості;
- отримують грошову допомогу;
- активно шукають роботу і здатні приступити до неї.

Різні економічні напрямки по-різному обґрунтовують причини виникнення безробіття:

- Т.Р. Мальтус підкреслював існування закону народонаселення з проблемою у вигляді демографічного вибуху;
- К. Маркс пов'язував закон народонаселення зі зростанням органічної будови капіталу, тобто технічної будови, яка викликана науково-технічними змінами;
- класичний погляд визначає надмірно високу зарплату;

- кейнсіанський погляд підкреслює пріоритет недостатнього сукупного попиту, який робить недостатньою сукупну пропозицію;
- інституціональна точка зору віддає перевагу недостатності інституціональних складових, наприклад, нестачі інформації, недолікам роботи відповідних державних установ.

Безробіття характеризується двома показниками:

- рівнем $P_6 = K_6 : K_{pc} \times 100$, де K_6 – кількість безробітних, K_{pc} – кількість зареєстрованої робочої сили;
- тривалістю.

Визначають такі основні види безробіття:

- 1) *добровільне* при небажанні робітника працювати за даним рівнем зарплати або за інших причин, зокрема, *фрикційне* безробіття у зв'язку зі зміною професії або механічною міграцією;
- 2) *вимушене* при перепадах ринкової кон'юнктури з наступними формами:
  - *сезонне*;
  - *технологічне* як наслідок модернізації виробництва;
  - *конверсійне* в підсумку перепрофілювання воєнно-промислового комплексу (ВПК);
  - *структурне* як єдність технологічного і конверсійного з обов'язковою необхідністю перепідготовки й перекваліфікації;
  - *циклічне* за умов розвитку економічної кризи;
  - *застійне* при довгорічній незайнятості;
  - *інституціональне* при дефіциті належної інформації;
- 3) *природне* як єдність фрикційного і структурного.

Головним економічним наслідком безробіття є втрата обсягу продукції, що описує закон Оукена: 1 % перевищення фактичного рівня безробіття над природним забезпечує 2,5 % відставання реального ВВП від потенційного.

Крім безробіття, макроекономічна нестабільність проявляється у нестійкості цін з такими формами:

1) *інфляція*, тобто зростання цін, з такими видами:

- повзуча, або інертна з темпами зростання до 10% на рік;
- галопуюча з темпами до 200% на рік;
- гіперінфляція при перевищенні 200% протягом року;
- інфляція попиту;
- інфляція пропозиції;
- внутрішня і зовнішня (імпортована);
- збалансована і незбалансована;
- відкрита і подавлена;
- очікувана і неочікувана;
- регульована і нерегульована;

2) *дефляція* зі зниженням цінового рівня;

3) *дезінфляція* як процес штучного зменшення темпів зростання цін;

4) *рефляція* як штучне провокування інфляції;

5) *стагфляція* як поєднання інфляції та стагнації виробництва.

Взаємозв'язок безробіття та інфляції графічно проілюстрував англійський економіст кейнсіанського напрямку А Філіпс. Крива Філіпса показує зворотній зв'язок динаміки цін і безробіття, що штовхає до застосування інфляційних заходів при лікуванні від економічного спаду і безробіття.. Представники неокласичних напрямків спростовують ефективність інфляційного лікування.

5. Сільське господарство виконує дві ключові макроекономічні функції:

- виробництво продуктів харчування;
- забезпечення сировиною інших галузей економіки.

Визначимо особливості аграрної сфери:

- виключно висока роль природно-кліматичних факторів відтворення (родючість землі, біологічні ритми розвитку рослин, залежність від природних негараздів та ін.);
- сезонність робіт;
- значна різниця між часом виробництва і безпосереднім робочим періодом;
- значна фондо - і енергоозброєність праці;
- суттєва питома вага частини продукції, що не виступає у товарній формі в зв'язку з необхідністю забезпечення відтворення (насіння рослин, тварини для продовження роду);
- необхідність поєднання технічної забезпеченості, досягнень генетики й селекції та заходів щодо відновлення земель і екологічної чистоти продукції.

Специфічним доходом в аграрній сфері є рента як додатковий дохід власника землі. Історично рента приймала відробіткову (панщина), продуктову (оброк, десятина) і грошову форми. Дуже часто рента є елементом орендної плати за користування землею спільно з відсотком на вкладений капітал і амортизацією основного капіталу.

Виділяють три основні форми земельної ренти:

- диференціальна;
- абсолютна;
- монопольна.

Причиною існування диференціальної ренти є монополія на землю як на об'єкт господарювання. Умовами створення даної ренти є:

- відмінності в родючості землі;
- обмеженість землі.

Визначають дві форми диференціальної ренти:

- рента 1 як додатковий чистий дохід на підставі володіння кращих за природною родючістю і місцезнаходженню земель;

- рента 2 як додатковий чистий дохід у підсумку додаткових вкладень з метою підвищення родючості землі.

Причиною існування абсолютної ренти є монополія приватної власності на землю, що дозволяє підтримувати високу ціну на аграрну продукцію.

Причиною існування монопольної ренти є підвищений попит на деякі види продукції, наприклад, при їх виробництві в особливих природних умовах.

Ціна землі пов'язується з величинами ренти й позичкового відсотку наступним чином:

$C_z = R : C_v \times 100$, де C_z – ціна землі, R – рента, C_v – ставка відсотку.

Безперервне відтворення в аграрному секторі економіки пов'язане з функціонуванням агропромислового комплексу (АПК), або агробізнесу, який включає такі складові:

- саме сільське господарство;
- галузі й забезпечення сільського господарства засобами виробництва;
- галузі промислової переробки сільськогосподарської продукції;
- виробнича і соціальна інфраструктура АПК.

Подолання кризової ситуації в аграрному секторі української економіки включає наступні складові:

- роздержавлення земель;
- паювання земель, які перебувають у колективної власності;
- реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) і створення більш ефективних структур.

Правовою базою аграрних реформ є Земельний кодекс, прийнятий в жовтні 2001 р., Указ Президента України від 3 грудня 1999 року “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”.

6. Фінанси – система формування, розподілу і використання грошових фондів у процесі суспільного відтворення.

Суб'єктами фінансових відносин є:

- держава;
- банки та інші кредитні установи;
- суб'єкти господарювання;
- домогосподарства або окремі громадяни.

Фінансова система країни складається з таких елементів:

- загальнодержавні фінанси;
- фінанси органів місцевого самоврядування;
- фінанси суб'єктів господарювання;
- фінанси домогосподарств;
- фінанси громадських організацій і недержавних фондів.

Центральне місце у фінансовій системі відіграє державний бюджет як централізований фонд фінансових ресурсів з доходними й витратними статтями. Перелічимо основні доходні статті:

- податки та інші збори;
- доходи від діяльності державних установ і підприємств;
- доходи від операцій з цінними паперами;
- одержання кредитів та інших запозичень;
- емісія грошей та ін.

Видаткова частина бюджету включає такі статті:

- соціальні витрати;
- державні інвестиції, дотації та пільги;
- витрати на оборону, державну безпеку, надзвичайні ситуації та інші колективні потреби;
- утримання органів державної влади та управління;
- сплата державного боргу.

Розрізняють три види стану державного бюджету:

- рівноважний (збалансований) при збігу величин доходів і видатків;

- дефіцитний при перевазі видатків;
- профіцитний при домінуванні доходів.

Сукупність накопичених державних дефіцитів має назву державного боргу, який буває внутрішнім і зовнішнім. Зовнішній борг вважається небезпечним, якщо перевищує 80% річного ВВП або 220% суми річного національного експорту.

Форми організації грошового обігу утворюють грошову систему. При цьому тільки держава в особі Національного банку України (НБУ) визначає грошову одиницю, масштаб цін, порядок грошової емісії, характер забезпечення грошей, форми безготівкового обігу та ін.

Грошовий обіг поділяється на готівковий та безготівковий.

Готівка об'єднує монети, банкноти (великі купюри) й казначейські білети (дрібні купюри). Складовими безготівкового обігу є такі платіжні інструменти:

- документи на переказ, тобто платіжне доручення, чек, акредитив, платіжна вимога та ін.;
- спеціальні платіжні засоби, тобто векселі, банківські платіжні картки, розрахункові чеки та ін.

Окремо слід відзначити поширення системи електронних грошей як у міжнародних, наприклад, Visa, American Express, так і внутрішніх (через деякі великі комерційні банки) платіжних системах.

Усі форми грошей зводять до так званих грошових агрегатів:

- M_0 – готівка;
- $M_1 = M_0 + \text{вклади до запитання у національній валюті};$
- $M_2 = M_1 + \text{строкові й всі валютні вклади};$
- $M_3 = M_2 + \text{трастові вклади};$
- $L = M_3 + \text{державні цінні папери};$
- $D = L + \text{інші малоліквідні активи}.$

Українська грошова система історично мала три грошові одиниці:

- радянський рубль - до весни 1992 р.;

- купоно-карбованець – з весни 1992 до серпня 1996 р.;
- гривня – з вересня 1996 р. до нашого часу.

Кредитна система – сукупність кредитно-розрахункових відносин і установ, які забезпечують кредитування у певних формах.

Кредит – передача коштів або інших активів юридичним чи фізичним особам на умовах повернення, строковості й платності, тобто за певний відсоток.

Основними формами кредиту є такі:

- банківський;
- комерційний, тобто між суб'єктами господарської діяльності;
- майновий, наприклад, лізинговий з приводу довгострокової оренди рухомого або нерухомого майна;
- іпотечний – під заставу виключно нерухомого майна, насамперед, землі;
- споживчий, який надається фізичним особам для придбання товарів тривалого користування;
- бланковий – тільки в межах наявних власних коштів;
- державний – насамперед, у вигляді державних цінних паперів;
- міжнародний.

Визначимо головні джерела кредитних ресурсів:

- власні кошти кредитних установ;
- тимчасово вільні кошти підприємств на банківських рахунках;
- залучені кошти на депозитній основі, як до запитання, так і строкові;
- грошові суми приватних осіб;
- міжбанківські кредити;
- кошти від випуску (емісії) цінних паперів.

За критерієм часу розрізняють короткострокові (до 1 року), середньострокові (від 1 до 3 років) і довгострокові (більше 3 років) кредити.

Рух тимчасово вільних коштів утворює ринок грошових ресурсів, який поділяється на ринок грошей і ринок капіталів.

Відсоток – це ціна користування тимчасово вільними коштами у таких формах:

- позиковий, який позичальник сплачує кредитору;
- депозитний, який кредитна установа сплачує вкладнику;
- обліковий, який сплачують комерційні банку центральному банку країни за позики;
- ломбардний, який сплачується під заставу майна;
- дисконтний, який одержує кредитна установа при купівлі векселів до кінця терміну їх дії.

З точки зору розрахунку розрізняють прості й складні ставки відсотку, коли за базу беруться або незмінна, або змінна цифри.

Стрижнем кредитної системи є банківська система, яка в більшості країн, включаючи Україну, є дворівневою: перший рівень займає центральний(в Україні Національний) банк, другий – система комерційних і спеціалізованих банків. В Україні банки другого рівня підрозділяються на універсальні й спеціалізовані. Останні групуються в чотири категорії:

- ощадні;
- інвестиційні;
- іпотечні;
- розрахункові.

Банки можуть створювати об'єднання таких типів: корпорація, консорціум, холдингова група.

Визначають такі банківські операції:

- активні – з розміщення власних і залучених активів;
- пасивні – з формування усіх видів активів;
- розрахунково-касові;
- інші банківські послуги.

Страхова система – це сукупність установ, а також форм і методів страхового захисту від небезпечних подій.

Страхові відносини складаються між трьома особами:

- страховиками, тобто юридичними особами, діючими за ліцензією;
- страхувальниками, тобто замовниками страхових послуг;
- страховими посередниками, або агентами.

Розрізняють три основні об'єкти страхування:

- особисте;
- майнове;
- страхування відповідальності.

Страхова діяльність особлива імовірнісним характером подій та суворо цільовим чином платежів.

За формами визначають добровільне і примусове (обов'язкове) страхування.

Валютна система – це сукупність форм та інструментів організації валютних відносин на трьох рівнях: національному, регіональному і світовому.

Визначають три етапи розвитку світової валютної системи:

- Паризька, або система золотого стандарту – з кінця XIX ст. до початку 2 –ї світової війни;
- Бреттон-Вудська – з середини 40-х до середини 70-х років XX ст.;
- Ямайська, або система плаваючих курсів – з середини 70-х років XX ст. до нашого часу.

Валютний курс – це ціна однієї валюти, яка виражається в іншій валюті.

Конкретне цифрове вираження співвідношення двох валют має назву валютного котирування.

Визначають два основних режими валютного курсу: фіксований і плаваючий. Крім того, існує так званий гібридний курс, який поєднує елементи фіксованого і плаваючого, наприклад, валютний коридор з встановленням нижньої і верхньої меж коливання курсу.

Крім національних, існують колективні валюти, наприклад, євро і спеціальні права запозичення (СПЗ, або СДР) – умовна розрахункова одиниця Міжнародного валютного фонду – (МВФ).

Валютне регулювання – система міжнародного, державного і ринкового коригування курсів. Наприклад, державне втручання поділяється на пряме і непряме. До першої форми належать валютна інтервенція, маніпулювання обліковою ставкою і режимом валютного курсу. Друга форма пов’язана із заходами з управління валютними резервами.

Тема 3. Мікроекономічні аспекти розвитку економіки

ПЛАН

1. Мікроекономічний рівень господарювання і форми його організації.
2. Співвідношення попиту і пропозиції. Ціноутворення.
3. Витрати виробництва і прибуток.
4. Капітал і підприємництво.
5. Підприємство в умовах ринкового господарювання. Маркетинг і менеджмент.
6. Теоретичні основи економіки домогосподарства.
7. Система розподілу доходів.

1. Мікроекономічний рівень досліджень охоплює діяльність окремих господарських одиниць, а також окремі товари, галузі й ринки.

Виділяють два основних суб’єкти мікроекономіки:

- 1) домашні господарства, зокрема конкретні особи;
- 2) фірми (підприємства).

Домогосподарства виконують переважно споживчі функції, задовольняючи потреби через ринок або поза ним, тому мають такі риси:

- є суб’єктами господарювання;
- господарська діяльність спрямована на задоволення особистих потреб;

- засоби виробництва при застосуванні у власному господарстві не є капіталом;
- праця – не чинник самостійного виробництва;
- не виникають внутрішні виробничі відносини.

Домашні господарства виконують три групи функцій:

- 1) особисте кінцеве споживання товарів і послуг або власного виробництва, або ринкового походження;
- 2) заощадження і участь у нагромадженні капіталу такими шляхами:
  - відкриття депозитів у кредитних установах;
  - купівля акцій підприємств;
  - надання позик, зокрема, з використанням боргових документів, наприклад, облігацій;
- 3) надання інших чинників виробництва – найманої праці, землі й природних ресурсів, підприємницьких здібностей.

Кінцеве споживання в межах домашнього господарства здійснюється завдяки доходам у наступних формах:

- доходи від самостійної праці з власними активами, як правило, в натуральному вигляді;
- зарплата від найманої праці, як правило, у грошовій формі;
- капіталізовані доходи, або доходи у вигляді ренти, відсотків, гонорарів та ін.;
- трансфертні платежі у формі субсидій, дотацій, пенсій, стипендій, матеріальної допомоги, пільг та ін.

Фірма (підприємство) – другий основний суб'єкт мікроекономіки, товаровиробник і основна виробнича ланка з такими рисами:

- обов'язкова державна реєстрація як юридичної особи з назвою, статутом, розрахунковим та іншими рахунками, веденням обліку, печаткою, товарним знаком;
- виробництво товарів;

- постійне відновлення виробничих дій, або індивідуальне відтворення;
- проходження життєвого циклу виробничої діяльності з такими фазами:
  - a) створення;
  - b) розвиток;
  - c) криза;
  - d) санація (оздоровлення);
  - e) банкрутство;
  - f) ліквідація (закриття).

У ринковій системі виділяють такі організаційні види суб'єктів господарювання на мікрорівні:

- фізична особа, тобто окрема людина чи сім'я;
- юридична особа – фірма (підприємство).

Визначимо основні організаційні форми підприємств :

- приватне підприємство на власності фізичної особи;
- колективне підприємство на власності трудового колективу, зокрема, так зване народне підприємство;
- господарське товариство з різними видами відповідальності (обмеженою, додатковою, повною);
- підприємство на власності об'єднань громадян;
- комунальне підприємство на власності територіальної громади;
- державне (загальнодержавне) підприємство, зокрема, так зване казенне;
- спільне підприємство, зокрема, підприємство з іноземними інвестиціями.

2. Попит – це ринкова потреба в товарах, обумовлена суб'єктивними бажаннями споживача та його платоспроможністю, що має вираження у грошовій формі.

Пропозиція – обсяг продукції, що постачається на ринок для продажу.

Між попитом і пропозицією існує складна взаємозалежність, яка у підсумку описується категорією *кон'юнктура ринку*, тобто певна комбінація

величин пропозиції та попиту в трьох якісних формах: ринкової рівноваги, дефіциту і перевиробництва.

Ринкова рівновага - рівність величин зазначених параметрів.

Перевищення попиту над пропозицією має назву *дефіциту*, а перевага пропозиції над попитом є *перевиробництвом*.

У масштабах національної економіки, або на макrorівні виділяють *сукупний попит і сукупну пропозицію*.

Фактори, що характеризують пропозицію і попит, підрозділяються на об'єктивні й суб'єктивні. До факторів попиту відносять такі:

- рівень цін на даний товар;
- рівень цін на супутні товари, які заміняють або доповнюють даний;
- рівень грошових доходів;
- кількість споживачів на ринку;
- уподобання, смаки й переваги споживачів;
- державне регулювання, наприклад, податки або субсидії;
- природнокліматичні умови.

До факторів пропозиції включають наступні:

- рівень цін на даний товар;
- рівень цін на чинники виробництва;
- якісні характеристики виробничих чинників;
- мода, традиції та інші суб'єктивні моменти;
- природнокліматичні та географічні особливості;
- кількість виробників(продавців) на ринку;
- вплив держави на виробничу діяльність (податки, субсидії, пільги).

Еластичність попиту – це відносна (відсоткова) зміна його величини при зміні іншого чинника (власної ціни, ціни супутнього товару, доходу) на одиницю (один відсоток).

Еластичність пропозиції – це відносна (відсоткова) зміна її величини при зміні іншого чинника, насамперед власної ціни товару, на один відсоток.

При цьому виділяють еластичний, нееластичний, одиничний, абсолютно еластичний та абсолютно нееластичний попит або пропозицію, про що докладніше ви розглянете на практичних заняттях.

Закон попиту наголошує: при інших рівних умовах ціна товару і величина попиту на нього мають зворотну (негативну) залежність.

Графічно названа залежність виглядає як спадна крива.

Закон пропозиції наголошує: при інших рівних умовах ціна і пропозиція товару мають пряму (позитивну) залежність. Графічно це має вигляд висхідної кривої.

Якщо в одній системі координат побудувати обидві лінії, ми отримуємо ринкову рівновагу в точці перетину з визначенням рівноважної ціни й рівноважного обсягу.

Ринкова рівновага може бути стійкою або нестійкою з коливанням цін чи величин попиту і пропозиції. Під час дефіциту виникає тенденція до підвищення цін, а при перевиробництві – до їх зниження, що зрештою встановлює рівноважні показники.

На практиці використовують різні методи формування цін. Найбільш поширеним є метод “витрати плюс”, коли до величини витрат додають певний відсоток планового прибутку. Крім того, існують методи залучення показника цінової еластичності попиту, коли виділяють діапазон коливання цін залежно від зміни обсягу виробництва. Метод експертних оцінок застосовують для цінової політики на непередбаченому ринку.

Визначимо основні види ринкових цін:

- базові;
- номінальні (довідкові, біржові котирування);
- фактурні;
- виробничі;
- пропозиції;
- попиту;
- оптові;

- роздрібні;
- вільні ринкові;
- монопольні;
- світові.

Треба зазначити специфічні назви цін: курси валют і цінних паперів, тарифи на послуги, ціни чинників виробництва (зарплата, процент, рента).

3. Витрати виробництва – це те, що втрачає підприємство, створюючи продукцію.

Витрати підприємства складаються з двох елементів:

- 1) матеріальні витрати;
- 2) необхідний продукт як джерело майбутньої оплати праці найманих робітників.

Витрати суспільства складаються з витрат виробництва і додаткового продукту.

Матеріальні витрати являють собою вартість, яка переноситься з засобів виробництва на кінцевий продукт.

Необхідний і додатковий продукти в сумі дають величину нової вартості.

Собівартість – це грошове вираження витрат виробництва.

Визначимо основні види витрат:

- альтернативні (вмінені), тобто пов'язані з можливістю іншого, альтернативного використання ресурсів;
- зовнішні (явні), тобто пов'язані з придбанням ресурсів;
- внутрішні (неявні), тобто пов'язані з використанням власних ресурсів;
- бухгалтерські, тобто відповідні чинному законодавству;
- економічні як сума зовнішніх і внутрішніх;
- постійні, які не залежні від обсягу продукції – амортизація, орендна плата та ін.;
- змінні, тобто залежні від обсягу продукції;
- повні (сукупні) як сума постійних і змінних витрат;

- середні сукупні – сукупні на одиницю продукції;
- середні постійні – постійні на одиницю продукції;
- середні змінні – змінні на одиницю продукції;
- трансакційні, тобто пов'язані з необхідністю нормальної організаційної діяльності;
- граничні – додаткові на виробництво останньої одиниці продукції.

Визначення граничних витрат дозволяє порівняти їх з граничним виторгом і при збігу вказаних величин отримати оптимальний обсяг продукції, який максимізує прибуток.

Однією з проблем виробника є зниження собівартості продукції такими шляхами:

- підвищення продуктивності праці;
- підвищення ефективності використання сировини й матеріалів, насамперед, їх економія;
- підвищення ефективності використання будівель, споруд, обладнання, наприклад, підвищення коефіцієнта змінності за формулою: $K_z = K_{mz} : K_o$, де

K_{mz} – кількість машино-змін, що відпрацьовані; K_o – кількість одиниць обладнання.

Прибуток – різниця між виторгом від реалізації і собівартістю продукції. Строго кажучи, прибуток – це підсумок перевищення виторгу над собівартістю, а перевага собівартості над виторгом описується показником *збитку*.

Прибуток є формою існування *чистого доходу* як різниці між вартістю і витратами виробництва, або грошового вираження додаткового продукту.

Слід підкреслити, що в торгівлі й громадському харчуванні виділяють показник валового доходу як різницю між виторгом від продажу і витрат при закупівлі.

Розрізняють валовий і чистий прибуток. *Валовий* є простою різницею між виторгом і витратами. *Чистий* залишається після відрахування від валового показника податків, дивідендів та інших обов'язкових сплат.

Норма прибутку $P' = P : K \text{ а } \times 100$, де

P – маса прибутку від реалізації, Kа – сума авансованого капіталу.

В умовах ринкового господарювання прибуток є головною метою і одночасно показником стану діяльності, а норма прибутку – головним узагальненим показником ефективності.

4. Підприємництво, або підприємницька діяльність – це особливий творчий вид діяльності людини з поєднання інших чинників виробництва на власний ризик з метою отримання прибутку.

Р. Кантільон (1680 – 1734) першим визначив підприємця як людину, здатну до виваженого ризику. Й. Шумпетер (1883 – 1950) називав підприємця економічним лідером, творцем інновацій.

Інновації – нововведення у виробничий процес.

Успіх підприємництва залежить від зовнішніх і внутрішніх чинників. До перших відносять роль держави, насамперед законодавство, природні ресурси, поведінку інших людей, до других – достатній рівень стартового капіталу, ефективність чинників виробництва.

Капітал – це авансована вартість, яка в процесі свого руху приносить більшу вартість, тобто здатна до самозростання.

Існують різноманітні визначення капіталу, але слід звернути увагу на категорію “людський капітал” як вкладення в розвиток людини з метою отримання більшої віддачі. Таким чином здійснюється приєднання людини до інших об'єктів авансування з метою прибутковості.

Визначають три аспекти капіталу:

- 1) техніко-економічний з підкресленням матеріально-речових запасів;

2) організаційно-економічний, пов'язаний з різноманіттям організації виробничого процесу, наприклад, при залученні зовнішніх активів;

3) соціально-економічний з підґрунтям таких моментів:

- високорозвинуте товарне виробництво;
- наявність мотивації до збагачення;
- певний ступінь концентрації виробництва і капіталу;
- відсутність власних засобів виробництва у частини населення, яка здатна до найманої праці;
- юридична свобода суб'єктів.

Капітальні витрати можна підрозділити на дві великі частини: засоби виробництва і робочу силу. Як ми зазначали раніше, існують різні підходи до походження вартості в цілому та її складових.

Назвемо два основних підходи до впливу складових капіталу на створення вартості й додаткової вартості:

- марксистський;
- неокласичний.

Марксистський підхід спирається на такі положення:

- умовою виробництва є повне відчуження найманого виробника від засобів виробництва, який не має відношення до подальшої долі створеного товару; готовий товар належить власнику засобів виробництва;
- останній факт дає змогу власнику після реалізації товару сплачувати робітнику лише частину створеної вартості, а іншу частину привласнювати у вигляді додаткової вартості.

Таким чином, вартість

$$W = C + V + M,$$

де C – постійний капітал, пов'язаний з придбанням засобів виробництва; V – змінний капітал на придбання робочої сили, M – додаткова вартість.

Найманий робітник за допомогою конкретної праці переносить вартість C на продукт, а за допомогою абстрактної – створює нову вартість $V+M$. Товар реалізується за величиною W , робітнику сплачують еквівалент V , компенсують витрати C і привласнюють M , тобто частина нової вартості безкоштовно надходить до кишені капіталіста.

Таким чином, робочий день розподіляється на необхідний і додатковий час з відповідним створенням еквіваленту V , тобто зарплати, і M .

Виділяють абсолютну і відносну додаткову вартість. Перша спирається на збільшення тривалості робочого дня або на зростанні інтенсивності праці, друга пов'язана зі скороченням необхідного часу за рахунок зростання продуктивності праці.

Ефективність зазначеного підходу вимірюється показником норми додаткової вартості $M' = M : V \times 100$.

Інші підходи спираються на теорію факторів виробництва усіх чинників. Так, виробнича функція Кобба-Дугласа має вигляд

$$\alpha \text{ } 1-\alpha ,$$

$$Y = A K^{\alpha} L^{1-\alpha},$$

де Y – обсяг продукції; A – коефіцієнт розмірності факторів; K – капітал; L – праця; α - частка K у сумі витрат; $1-\alpha$ - відповідна частка L .

Теорія граничної продуктивності наголошує, що збільшення обсягу фактора здійснюється доти, доки величина граничного продукту не зрівняється з ціною даного фактора. Більш докладно цей момент висвітлюється в курсі мікроекономіки.

З функціональними формами виділяють грошовий, виробничий і товарний капітал. Процес послідовного проходження усіх трьох форм має назву *кругообороту капіталу*. Кругооборот нефінансових галузей має вигляд

Робоча сила

Гроші –Товар< – ..Виробництво..– Товар' – Гроші'

Засоби виробництва

Кругооборот позичкового капіталу має вигляд: Гроші – Гроші'.

Кругообіг так званого *фіктивного капіталу* (цінні папери) описується таким чином: Гроші – Цінні папери – Гроші’.

Кругооборот капіталу як безперервний процес – *оборот капіталу*. Кількість оборотів за рік $n = 360 : O$, де 360 – кількість днів в господарському році, O – тривалість одного обороту.

Різні частини капіталу обертаються з різною швидкістю. За цим критерієм виділяють основний і оборотний капітал.

Основний капітал – це знаряддя праці (будівлі, споруди, обладнання та ін.), які не втрачають натурального вигляду протягом експлуатації, переносять вартість на продукт частинами за мірою зносу.

Розрізняють фізичний і моральний знос.

Фізичний знос пов’язаний з втратою первісних властивостей у підсумку природного впливу (наприклад, іржи) або експлуатації.

Моральний знос пов’язаний з появою більш дешевих або більш ефективних засобів праці.

Процес втрати частини вартості при створенні товару і поверненні її після товарної реалізації має назву *амортизації*.

Амортизаційний фонд – це грошовий фонд підприємства, на якому накопичуються кошти для подальшої заміни зношених знарядь праці або їх ремонту.

Норма амортизації розраховується за формулою

$$Na = A : Vn \times 100,$$

де A – річна сума амортизації, Vn – первісна вартість знаряддя праці.

На практиці держава задає норми амортизації, а за їх допомогою підприємства розраховують абсолютні розміри амортизації.

Оборотний капітал – це предмети праці, зарплата, нарахування на зарплату, відрядження та інші витрати, які втрачають первісний вигляд, переносять і повертають вартість за один оборот.

Капітал підрозділяється також на власний і позичковий.

Існують галузеві особливості функціонування аграрного, торговельного, позичкового капіталів. Їх ви розглядаєте самостійно і на практичних заняттях.

5. Підприємство в умовах ринкового господарювання є первинною ланкою економіки, самостійним господарюючим суб'єктом з правами юридичної особи і з виконанням таких видів діяльності:

- виробнича;
- науково-дослідницька і дослідно-конструкторська, тому досить популярною є аббревіатура НДДКР – науково-дослідницькі й дослідно-конструкторські розробки;
- комерційна;
- відтворювальна.

Метою і головним мотивом діяльності підприємства є максимізація прибутку при ефективному використанні власних і залучених активів. Одночасно активи підприємства складають грошовий, виробничий та товарний капітали. Останні дві форми є реальним капіталом і створюють майно на відміну від грошової форми і так званого фіктивного капіталу у формі цінних паперів.

Організація ефективного господарювання передбачає наступні моменти:

- всебічне дослідження ринку своїх товарів за рахунок розвинутої системи маркетингу;
- чітко налагоджене постачання факторами виробництва при достатньому рівні внутрішньої організації за рахунок системи виробничого менеджменту;
- постійний контроль за бюджетом підприємства за рахунок досконалого фінансового менеджменту;
- розвинута робота з кадрами за рахунок системи менеджменту з персоналу;

- постійний контроль за станом ліквідності, тобто спроможності своєчасно виконувати свої зобов'язання перед контрагентами за рахунок менеджменту з обліку і контролю.

Розширення активів здійснюється за рахунок довгострокових вкладень у розвиток виробництва, тобто *інвестицій*. Інвестиції підрозділяються на валові (брутто) й чисті (нетто). Валові інвестиції є сумою амортизації і чистих вкладень.

Організаційні форми підприємств дуже різноманітні. Особливу увагу слід приділити *малим підприємствам* з обмеженою чисельністю зайнятих, *господарським товариствам* з різною відповідальністю і об'єднанням підприємств з наступними формами:

- асоціації як договірні об'єднання незалежних осіб з метою постійної координації спільної діяльності;
- корпорації як договірні об'єднання, як правило, на акціонерній основі, з делегуванням деяких повноважень централізованому органу;
- консорціуми як тимчасові об'єднання для виконання конкретної спільної діяльності;
- концерни як об'єднання з втратою самостійності усіх учасників.

Традиційно виділяють такі етапи розвитку ринкової діяльності підприємств:

- 1) удосконалення виробництва (межа XIX-XX ст.);
- 2) удосконалення товару (початок –40-і роки XX ст.);
- 3) власне маркетинг (50-70-ті роки XX ст.);
- 4) соціально-економічний маркетинг (70-ті роки XX – початок XXI ст.).

Категорія “*маркетинг*” дослівно перекладається як заняття ринковою діяльністю. Виділяють три аспекти маркетингу:

- ринкова концепція управління;
- вивчення певних економічних відносин;
- складова системи ведення ринкового господарства.

Визначимо елементи маркетингу підприємств:

- концепція, тобто мета і головні засоби її досягнення;
- стратегія, тобто прогноз довгострокового розвитку;
- план, тобто тактичний перелік дій на деяку перспективу;
- програма, тобто ведення поточної діяльності.

Менеджмент – це особлива модель управління, яка спирається на розвинутий ринковий механізм, включаючи досконалу ринкову інфраструктуру. Виділяють два аспекти менеджменту:

- теоретичний в якості науки управління;
- практичний в якості конкретних управлінських дій.

Практичний менеджмент здійснює такі основні функції:

- розробка і виконання бізнес-плану;
- формування структури управління;
- комплектування штатів;
- керування працівниками на підставі мотивації;
- налагоджування маркетингу;
- координація виробництва.

Виділяють три рівні менеджменту підприємства:

- вищий, або топ-менеджмент;
- середній, або мідл-менеджмент;
- нижній, або лауер-менеджмент.

6. Як ми зазначали вище, домогосподарства виконують три головні функції:

- а) кінцеве споживання;
- б) заощадження;
- с) постачання ресурсів (факторів виробництва).

Вибір домогосподарств обмежений наступними моментами:

- рівень виробництва;
- структура виробництва;
- структура потреб домогосподарств;

- рівень їх доходів, або бюджетні обмеження.

Мікроекономічний погляд на домогосподарства математично проявляється за допомогою таких показників:

- потреби й переваги споживачів;
- дохід домогосподарств;
- ціни на споживчі блага;
- рівень оподаткування і субсидування.

Особливістю мікроаналізу поведінки домогосподарств є використання графічного підходу. В системі координат будують криву або карту (сукупність кривих) байдужності як комбінації планів сукупного споживання двох благ з визначенням граничної норми заміни ГНЗ:

$$\text{ГНЗ} = - \Delta B : \Delta A.$$

Одночасно будують бюджетну лінію з визначенням кутового коефіцієнта як відношення цін двох товарів. Оптимумом, або показником раціональної поведінки споживача є рівність ГНЗ і кутового коефіцієнта бюджетної лінії, що графічно відповідає точці дотику кривої байдужності й бюджетної лінії.

Зазначений підхід до аналізу концентрує порядкову, або ординалістську теорію поведінки споживача. Існує також кількісна, або кардиналістська теорія, за якою корисність благ вимірюється в умовних одиницях – ютілях таким чином, що оптимум споживача настає при рівності відношень граничних корисностей до цін відповідних товарів:

$$\text{ГК}_A : \text{Ц}_A = \text{ГК}_B : \text{Ц}_B = \dots \text{ГК}_n : \text{Ц}_n.$$

Треба підкреслити особливості поведінки споживачів залежно від величин доходу і цін на супутні товари.

Вплив зміни грошових доходів на попит проявляється в поділенні товарів на вищі (нормальні) й нижчі. Для нормальних товарів зростання доходів веде до зростання попиту і, навпаки, зниження доходів провокує зниження величини платоспроможних потреб. Для нижчих товарів, які

підпорядковуюються *парадоксу Гіффена*, підвищення попиту супроводжує зниження доходів, яке виштовхує зі споживання нормальні товари.

Зміни в цінах на супутні товари також здатні вплинути на уподобання споживачів.

Зміна ціни на товар-замінник (субститут) змінює попит на власний товар у протилежному напрямку і, таким чином, створює перевагу в попиті на вихідний продукт. Наприклад, цінове підвищення на маргарин здатне підвищити попит на вершкове масло.

Зміни цін на товар, який доповнює даний продукт (товар-комплімент), у протилежному напрямку змінюють попит на власний товар і, таким чином, в останньому напрямку змінюють попит на вихідний товар. Наприклад, логічний ланцюг: підвищення цін на магнітофони → падіння попиту на них → падіння попиту на касети.

Цінові зміни двоїстим чином впливають на попит:

- ефект доходу;
- ефект заміщення.

Урахування вказаних ефектів досліджував український економіст початку ХХ ст. Є. Слуцький.

Поведінка домогосподарств не вичерпується тільки економічною цілеспрямованістю. Існує суттєвий соціальний аспект, пов'язаний з потребою зростання вільного часу, виховання дітей, підвищення рівня духовного розвитку. Тому не завжди механічний приріст доходів відповідає вимогам індивіда або сім'ї. Крім того, чисто економічними характеристиками не можна вимірювати переваги при спадкуванні, виборі форм освіти й професійної діяльності дітей.

7. Розподіл доходів займає проміжне місце між виробництвом у вузькому значенні й кінцевим споживанням. Треба підкреслити два методологічних підходи до дослідження доходів:

- марксистський;

- неокласичний, або функціональний.

За першим поглядом, форми доходів похідні від поділу нової вартості на необхідну і додаткову. Необхідна вартість (необхідний продукт) є еквівалентом майбутньої зарплати. Додатковий продукт, який також створюється робітником, розподіляється між власниками підприємницьких здібностей, капіталу і землі у вигляді відповідно прибутку, проценту і ренти.

За другим підходом, величина кожного факторного доходу дорівнює граничному вкладу в підсумковий дохід підприємства після реалізації продукції. Вказана оцінка спирається на теорію граничної продуктивності, згідно з якою розмір первинного (факторного) доходу є ціною ресурсів. Ціна являє собою підсумок певної комбінації попиту і пропозиції даного товару. Але попит на ресурси є похідною величиною від попиту на кінцевий товар. Одночасно, з точки зору пропозиції, існують різні технології, тобто різні комбінації ресурсів, що дозволяють досягти виробничої мети. Таким чином, доходи в мікроекономіці як ціни на відповідні фактори пов'язані економічно і технологічно. Власники факторів доповнюють один одного, тому їх злагода обумовлює стійкість економічного процесу.

Усі доходи підрозділяють за певними критеріями.

За факторним критерієм виділяють дві основні групи:

- первинні, тобто факторні – зарплата, прибуток, рента, відсоток;
- вторинні як підсумок перерозподілу, тобто соціальні трансферти, або пенсії, стипендії, допомога, пільги; з радянських часів для них залишився термін – суспільні фонди споживання.

За функціональним критерієм виділяють такі форми:

- трудові, як за рахунок власної праці з власними активами (особисте підсобне господарство, вільна творча діяльність з отриманням гонорарів та ін.), так і за рахунок найманої праці у вигляді зарплати;
- доходи від підприємництва у вигляді прибутку або відсотків за позички безпосереднім підприємцям;
- доходи від власності за рахунок ренти або відсотків від операцій з цінними паперами, вкладами (депозитами) у кредитні установи чи внесками у статутний фонд колективних підприємств;
- сімейні доходи, зокрема, спадщина і дарування.

Зарплата як дохід найманого робітника досліджується з різних методологічних позицій:

- як ціна робочої сили в марксизмі;
- як ціна праці на підставі граничної продуктивності в неокласичних теоріях;
- як плата за договірну (контрактну) послугу праці в інституціональному погляді.

Якщо зарплата є ціною робочої сили, то її величина менше за цифру нової вартості, яка створена робітником, на показник додаткової вартості, що безоплатно привласнюється підприємцем і за рахунок якої отримуються прибуток, рента і відсоток. Висновок: розподіл доходів не є справедливим, він віддзеркалює процес експлуатації найманих працівників.

Якщо зарплата є ціною праці й віддзеркалює граничну продуктивність праці, то це має вираження у пропорційній участі робітника в розподілі сумарного доходу, що відповідає принципу рівності й справедливості.

Якщо зарплата є оплатою послуги праці на підставі попереднього контракту (договору), то, крім економічних підсумків, важливу роль відіграють інституціональні моменти відносин роботодавця і робітника, тобто умови контракту, роль профспілок, держави і об'єднань підприємців.

Визначимо ключові терміни, притаманні дослідженню зарплати.

Номінальна зарплата – сума грошей, яку одержує робітник.

Реальна зарплата – обсяг життєвих засобів, який придбає людина за номінальну плату залежно від рівня споживчих цін, тобто

$$I_{pz} = I_{nz} : I_c, \text{ де}$$

I_{pz} – індекс реальної зарплати, I_{nz} – індекс номінальної зарплати, I_c – індекс цін.

Нарахована зарплата – сума нарахувань за підсумками праці.

Сплачена зарплата – сума грошей, яку фактично, “на руки”, отримує робітник після обов’язкових відрахувань у вигляді, наприклад, прибуткового податку, внеску в пенсійний фонд, фонди соціального страхування і страхування від безробіття.

Мінімальна зарплата – її рівень, опускатися нижче якого за основним місцем роботи заборонено державою.

Середня зарплата – її величина, що розраховується шляхом ділення фонду зарплати на кількість робітників.

Фонд заробітної плати – це сума платежів у вигляді основної, додаткової зарплати, платежів на відпустку та інших величин.

Тарифна система – система наступних документів, які описують вимоги, встановлюють і диференціюють рівні оплати:

- *тарифні сітки;*
- *тарифні ставки;*
- *тарифно-кваліфікаційні довідники.*

Головними вимогами до тарифної системи є такі:

- підпорядкування завданню інтенсифікації економіки;
- залежність від кінцевих результатів;
- подолання зрівнялівки.

Розрізняють дві основні форми зарплати: відрядна і погодинна з відповідними системами.

Відрядна форма – плата за певний обсяг виробленої продукції (одиниць продукту, кількість клієнтів, які обслуговані, та ін.) з прямою відрядною, відрядно-преміальною, відрядно-прогресивною та іншими системами.

Погодинна форма – плата за певну кількість часу, що відпрацьований, з простою погодинною, погодинно-преміальною, погодинно-прогресивною та іншими системами.

В Україні правове забезпечення заробітної плати здійснюється відповідно до Закону “Про оплату праці”, деяких інших актів, які регламентують нарахування, оподаткування і виплату зарплати, а також системи колективних договорів і угод.

Прибуток є доходом підприємця і методологічно розглядається або як перетворена форма додаткової вартості, за Марксом, або як ціна підприємницької діяльності на підставі граничної продуктивності в немарксистських концепціях.

Визначимо ключові форми прибутку:

- *розрахунковий, або бухгалтерський* як підсумок порівняння виторгу від реалізації і бухгалтерських витрат;
- *нормальний* як сума неявних витрат чи витрати втрачених можливостей; нормальний прибуток трактується як винагорода підприємця за виконання його функцій;
- *економічний* як різниця між бухгалтерським і нормальним прибутком;
- *валовий* як фактична різниця між виторгом і витратами;
- *чистий* як підсумок вирахування з валового прибутку податків і зборів, інших обов’язкових сплат, дивідендів тощо.

Рента є доходом від володіння землею і природними ресурсами, насамперед, корисними копалинами.

Відсоток є сплатою за використання позичкових капіталів за певною ставкою. Ставка відсотку можна розрахувати шляхом ділення доходу від позички капіталу на розмір останнього у процентному виразі.

Розрізняють номінальні й реальні ставки. *Номінальна ставка* є фактичним показником у поточних цінах. *Реальна ставка* дорівнює номінальній мінус процент інфляції або плюс процент дефляції.

Суспільні фонди споживання є особливим джерелом забезпечення потреб людей за рахунок перерозподілу первинних доходів у таких формах:

- фонди спільного задоволення потреб;
- фонди підтримки непрацездатних.

Сімейні доходи підсумовують особисті доходні складові, тому вони є узагальненим показником рівня і якості життя людей. Важливими характеристиками є структура сімейних доходів за походженням і напрямки їх використання. Так, ознакою розвиненості країни є різноманіття (диверсифікація) доходних складових і порівняльно низька частка витрат на продукти харчування. За даними статистики, харчові продукти в Україні займають ледь 60 % від сумарних витрат, а в розвинутих країнах Північної Америки, Західної Європи та Азії – 20-25 %.

Споживчий кошик є певним набором товарів і послуг, які необхідні для задоволення нормальних потреб середньостатистичної сім'ї. Виділяють три групи в межах кошику: продовольча частина, частина непродовольчих товарів і послуг, податки й обов'язкові платежі.

Прожитковий мінімум – певний набір товарів і послуг на підставі нормативів споживання першочергових життєвих засобів. Вказаний мінімум має дві форми прояву:

- 1) *фізіологічний мінімум*;
- 2) *соціальний мінімум*, який перевищує фізіологічний на суму коштів, які забезпечують задоволення окремих духовних і соціальних потреб для збереження існуючого рівня життя.

Механізм ринку не в змозі подолати зростаючу нерівність у доходах, яка здатна підірвати соціальний мир у суспільстві. Тільки державне регулювання і перерозподіл доходів, тобто активна соціальна політика згладжують суперечності.

Взагалі нерівність у доходах пояснюється по-різному. *Егалітарний підхід* проповідує максимальне зближення доходів. *Утилітарний підхід* спирається на визначення пріоритету добробуту окремого споживача без зовнішнього регулювання. *Роулсіанський підхід* підкреслює шлях соціальної підтримки найбільш незахищених прошарків. Оптимальність за В. Парето, досягається тоді, коли зміни в розподілі доходів не погіршують добробуту хоча б одного з його учасників. Соціальне регулювання, за Е. Бароне, ефективне, коли виграш одних обумовлює певну компенсацію збитків для інших за рахунок перших і при згоді других.

Кількісне вимірювання нерівності можливе з використанням децильного, квартильного, квінтельного та інших коефіцієнтів, за якими розраховується співвідношення доходів, наприклад, для квартельного показника, 25 % найбагатших і 25 % найбідніших верств населення.

Розподіл доходів об'єднує мікро- і макроекономічні підходи. На макрорівні за участю держави забезпечуються принципи й умови розподілу. На мікрорівні реалізуються конкретні заходи з розподілу і перерозподілу доходних сум.

ЗМ 1.3. Поліпшення рівня життя населення

Тема 1. Соціальна політика держави, її механізм. Зайнятість та відтворення робочої сили

ПЛАН

1. Економічна теорія як підґрунтя економічної політики.
2. Економічна роль держави.
3. Ринок праці та особливості його функціонування.
4. Соціально-економічний зміст і форми прояву зайнятості.
5. Безробіття, його види і наслідки.
6. Цілі, принципи та механізм державного регулювання зайнятості.
7. Еволюція теоретичних концепцій ринку праці, зайнятості та безробіття.

Література: Економічна теорія: політекономія/ За ред.. В.Д. Базелевича – К.: Вища школа, 2003. – С. 377-392.

1. Головне завдання економічної політики держави - це досягнення параметрів, які визначені нормативною політекономією.

Особливості участі держави в економіці:

- 1) Держава – це носій політики, тобто влади і народногосподарського регулювання суспільного життя.
- 2) Держава розробляє правові основи функціонування економіки.
- 3) Держава - безпосередній учасник економічних відносин силами державних підприємств, окремих чиновників і державних установ.
- 4) Держава є монополістом у грошовій емісії, захисті конкуренції й представництві в міжнародних економічних організаціях.

Основні теорії державного регулювання економіки:

1. *Меркантилізм.* У XVI – XVIII ст. робився акцент на зовнішньоекономічне регулювання шляхом протекціонізму і отримання позитивного платіжного балансу.

2. *Фізіократизм* (XVIII ст. Франція). У роботах Ф.Кене, А.Тюрго підкреслювалось невтручання держави в більшість економічних зв'язків, але активне регулювання у сільському господарстві.
  3. *Історична і нова історична школа в Німеччині* (XIX – початок XX ст.). Підкреслювала унікальність історичного і національного розвитку на підставі культурної особливості кожної нації.
  4. *Класична теорія* (А.Сміт та ін.) робила акцент на ринкове саморегулювання і два моменти державної участі:
    - 1). Закони та інші правові акти.
    - 2). Забезпечення соціально-політичної стабільності.
  5. *Кейнсіанська теорія* (з середини XX ст.) спирається на ринкове саморегулювання, але при активній участі держави в регулюванні сукупного попиту, насамперед через фіскальну і грошову політику.
  6. *Неоліберальна* (Німеччина). У роботах В.Ойкена, В.Репке, Л.Ерхарда підкреслюється саморегулювання в ринковій системі, але при активному втручанні держави в захист конкурентного середовища і подолання кризових явищ.
  7. *Неоконсервативні теорії* (монетаризм, теорія раціональних очікувань) підкреслює зменшення прямих регуляторних функцій, зменшення частки державної власності при виділенні головної сфери грошово-кредитного обігу і антимонопольної діяльності.
  8. *Теорія етатизму*, яка обґрунтовувала виключну роль держави, що концентрує практично всі економічні відносини.
- Два типи економічної теорії:
- 1) Саме теоретична концепція як вчення про економічну роль держави.
  - 2) Практична теорія як конкретні рекомендації, щодо здійснення економічних заходів у партійних програмах, програмах органів влади та інше.

Безпосередні або оперативні завдання державних органів в економічній сфері:

- 1) Забезпечення народногосподарської стабілізації.
- 2) Сприяння економічному зростанню.
- 3) Структурні перетворення між галузями і територіями.
- 4) Розподіл і перерозподіл доходів і національного багатства.

Державні органи за конституцією, як правило, захищають наступні національні інтереси:

- 1) Економічну стабільність і недопущення кризових явищ.
- 2) Сприяння науково-технічній модернізації.
- 3) Сприяння участі у міжнародному поділі праці.
- 4) Стимулювання розвитку національного ринку, зокрема захисними бар'єрами (тарифними й нетарифними).
- 5) Забезпечення економічної та політичної незалежності, а також зростання добробуту населення.

Основні моделі державного регулювання:

- 1) Американська, або ліберальна – при перевазі ринкового саморегулювання і втручанні держави в галузі, де конкуренція неефективна.
- 2) Німецька, або неоліберальна – з державним усуненням перешкод вільній конкуренції, а також при концентрованому подоланні кризових явищ.
- 3) Шведська - з домінуванням державного регулювання, насамперед, соціально-трудових відносин.
- 4) Японська, або східноазійська модель спирається на активну структурну політику і протекціонізм у зовнішній торгівлі.

2. Держава виконує такі виключні функції:

- 1) Створення законодавчо-правових засад функціонування економіки.
- 2) Забезпечення соціально-політичної стабільності і державного суверенітету.
- 3) Подолання зовнішніх ефектів, тобто екологічних і техногенних катастроф, що потребують суттєвих коштів і адміністративних заходів.

4) Здійснення соціальних програм і так званих суспільних заходів (підтримка незахищених, фінансування армії, державної безпеки, дипломатії та інше).

5) Представництво в міжнародних організаціях.

На практиці не існують чисте ринкове саморегулювання і абсолютне державне втручання. Головна проблема – оптимальний перерозподіл сфер впливу між державними і недержавними суб'єктами.

Державний вплив підрозділяється на два рівні:

- 1) Діяльність загальнодержавних органів.
- 2) Діяльність органів місцевого самоврядування.

Розподіл функцій між центральними і місцевими суб'єктами спирається на державно-адміністративний поділ країни (у федераціях США, Німеччина, Росія - органи влади управління штатів, земель, областей мають широкі повноваження; в унітарних державах (Україна) – діють на містах органи місцевого самоврядування і представники центральної влади).

Основні методи державного регулювання економіки:

- 1) Прямі або адміністративні, пов'язані з дозволом або заборобою діяльності, обмеження при здійсненні економічних функцій (ліцензія, державна реєстрація, обов'язковий продаж 50% валютного виторгу та інше).
- 2) Непрямі методи через податково-бюджетну, грошово-кредитну політику та інше (валютна інтервенція силами НБУ для зміни валютних курсів).

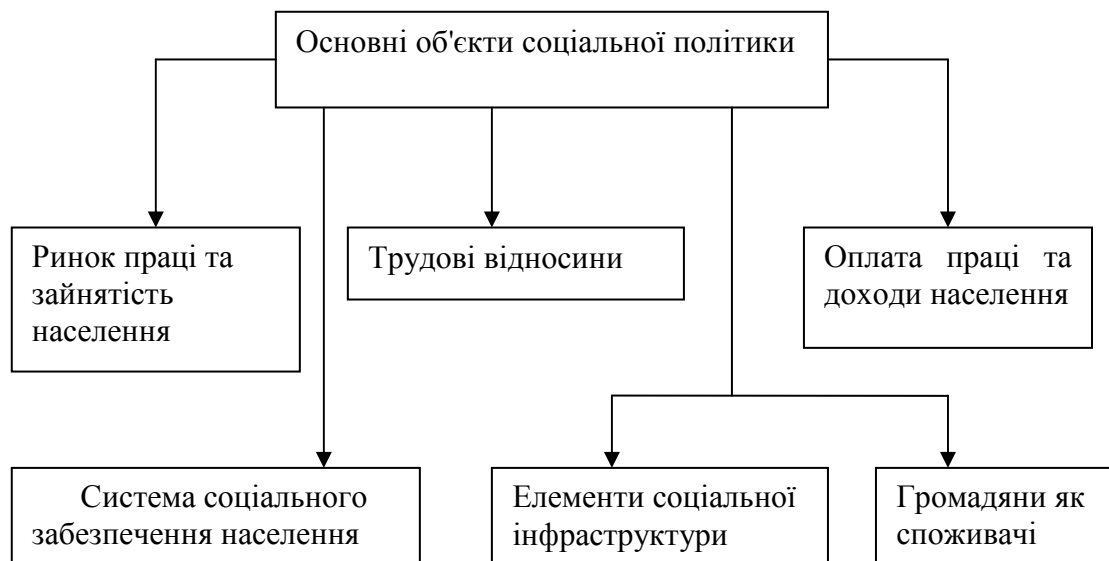
Соціальна політика:

- діяльність держави щодо створення та регулювання соціально-економічних умов життя суспільства з метою підвищення добробуту членів суспільства, усунення негативних наслідків функціонування ринкових процесів, забезпечення соціальної справедливості та соціально-політичної стабільності у країні;

— система правових, організаційних, регулятивно-контрольних заходів держави з метою узгодження цілей соціального характеру із цілями економічного зростання.

Державне регулювання соціальних процесів — вплив органів державної влади за допомогою різноманітних засобів (форм, методів та інструментів) на розвиток соціальних відносин, умови життя та праці населення країни.

Об'єкти соціальної політики

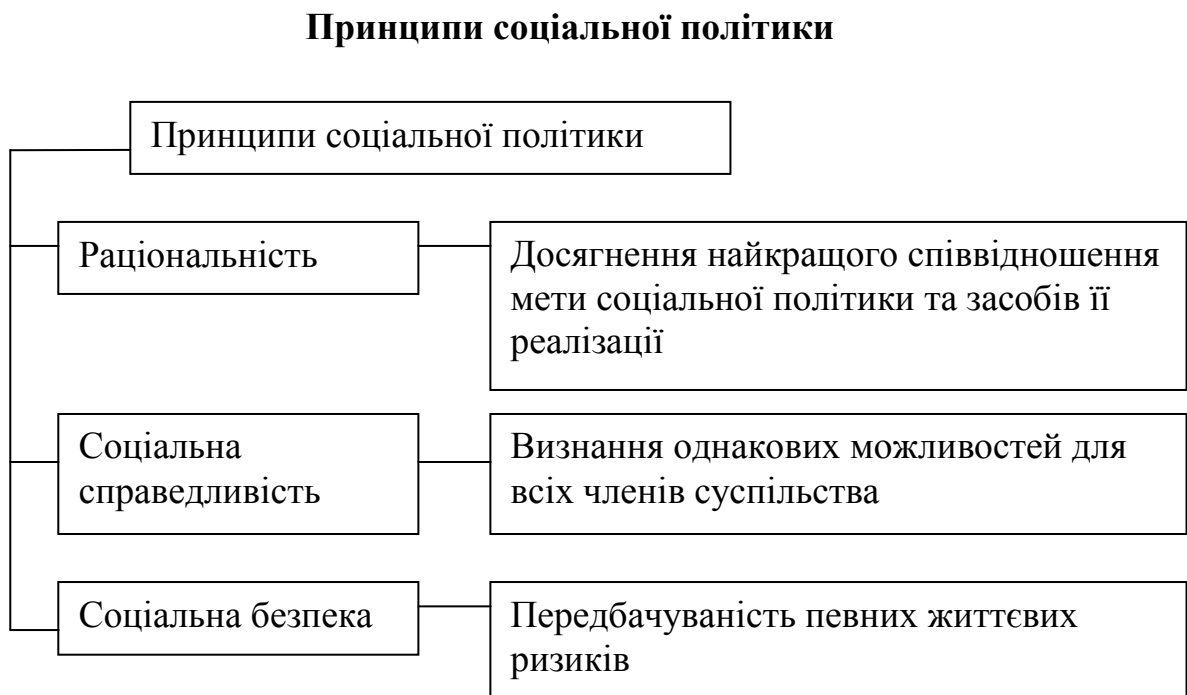
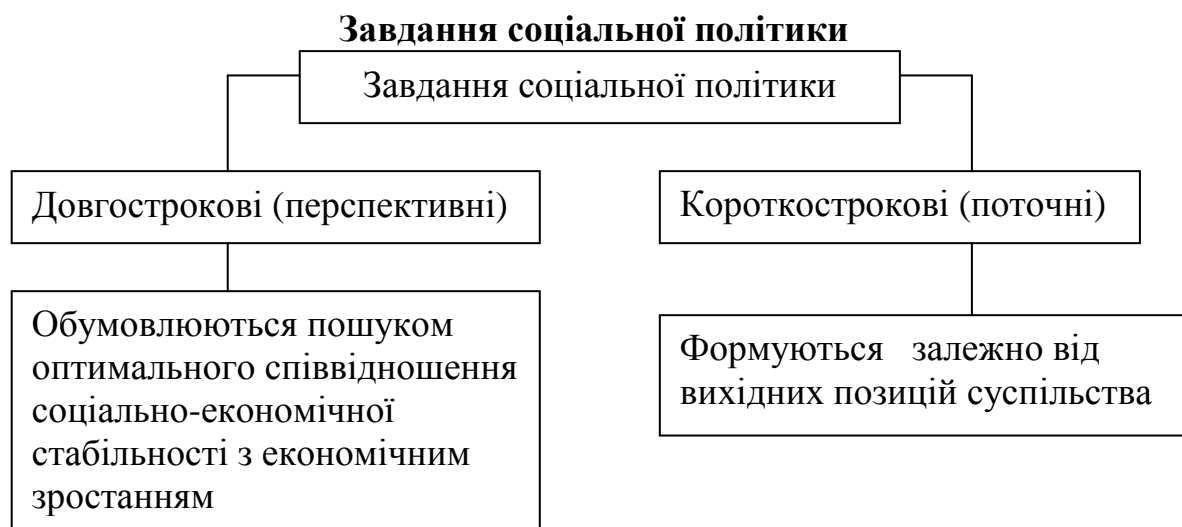
Соціальна політика держави включає:

- регулювання соціальних відносин у суспільстві, регламентацію умов взаємодії суб'єктів економіки в соціальній сфері (в тому числі між роботодавцями і найманою робочою силою);
- вирішення проблеми безробіття та забезпечення ефективної зайнятості;
- розподіл і перерозподіл доходів населення;
- формування стимулів до високопродуктивної суспільної праці й надання соціальних гарантій економічно активній частині населення;
- створення системи соціального захисту населення;

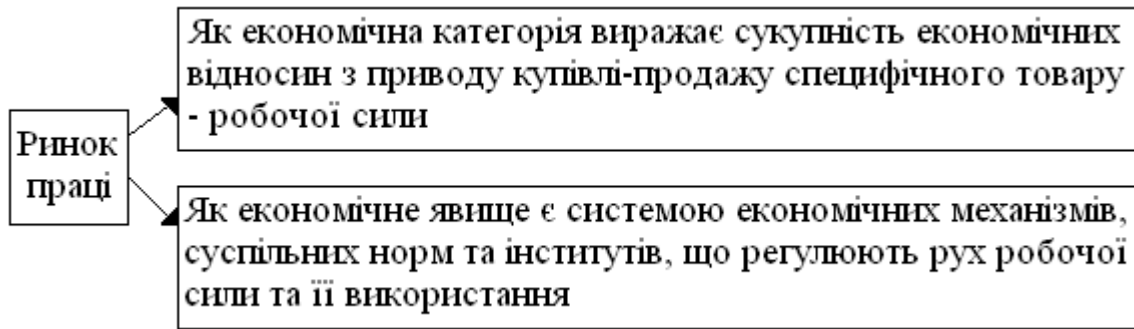
- забезпечення розвитку елементів соціальної інфраструктури (закладів освіти, охорони здоров'я, науки, культури, спорту, житлово-комунального господарства і т. ін.);
- захист навколишнього середовища тощо.

Системотворчий характер соціальної політики обумовлюється тим, що соціальна політика виступає елементом:

- життєздатності суспільства;
- стабілізації та розвитку суспільства;
- консолідації суспільства.

3. Ринок праці як економічна категорія і економічне явище

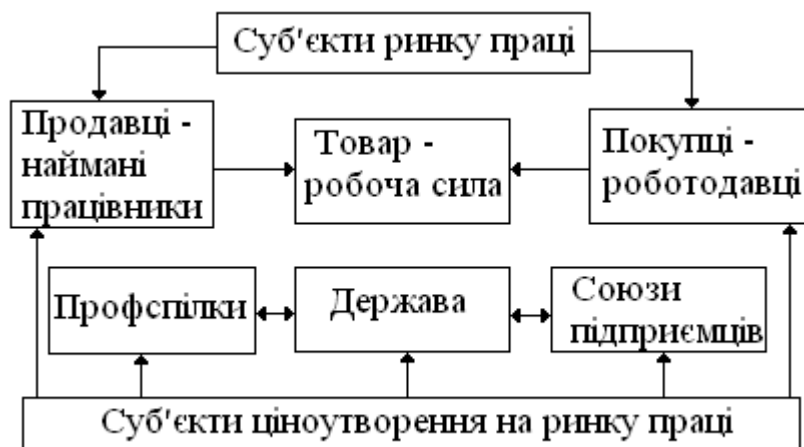

З розвитком суспільства умови функціонування ринку праці значно розширилися. Сучасний ринок праці, крім належності робочої сили та засобів виробництва різним власникам, передбачає:

- наявність *єдиного правового поля* для вільного переміщення населення та вільного вибору виду діяльності;
- розвинуту *систему бірж праці та інформації* про вільні робочі місця;
- наявність *ринку житла*;
- існування розвинутого *ринку освітніх послуг*;
- державне регулювання ринку праці.

Ринок праці більшою мірою, ніж інші ринки реагує на вплив інституційних факторів, що зумовлює його структуру та механізм функціонування.

Суб'єктно-об'єктна структура ринку праці

Об'єкт купівлі-продажу – *робоча сила є специфічним товаром*, який:

- не відчужується від власника в процесі купівлі-продажу, оскільки є іманентною властивістю свого носія;
- не знищується в процесі його використання, але для свого відтворення потребує додаткового споживання життєвих благ;
- кількісно і якісно не може бути абсолютно однаковим у різних індивідів;
- оплачується роботодавцями після його використання протягом певного часу;
- потребує юридичного оформлення умов свого використання, яке здійснюється у формі трудового договору (контракту).

Механізм функціонування ринку праці відображає взаємодію попиту і пропозиції на робочу силу, що врівноважуються її ціною – заробітною платою.

Процес формування попиту на робочу силу безпосередньо визначається речовим фактором виробництва і опосередковано відображає вплив інших детермінантів:

- чисельності покупців робочої сили та їхніх грошових доходів, що реально можуть бути інвестовані в трудові ресурси;
- можливості певної взаємозамінності живої праці й знарядь праці залежно від рівня цін на них;
- продуктивності праці й ринкової вартості (ціни) створюваного нею товару.

Величина попиту як платоспроможної потреби в робочій силі безпосередньо визначається рівнем ціни чи заробітної плати. Залежність між ними має зворотній характер.

На *формування пропозиції робочої сили впливають*:

- чисельність населення, його вікова і статева структура, міграційна активність;
- професійно-кваліфікаційні характеристики сукупної робочої сили;

- вартість засобів існування, необхідних для забезпечення працездатності людини, та задоволення потреб непрацюючих членів сім'ї;
- рівень і якість життя;
- мотивація до праці;
- звички, традиції, культура, релігія;
- державне регулювання праці і вплив профспілок.

Величина пропозиції також визначається рівнем ціни робочої сили як товару, але, на відміну від величини попиту, ця залежність має прямий характер.

Основним регулюючим інструментом ринкового розподілу робочої сили є ціновий механізм.

Разом з тим **заробітна плата** займає особливе місце в ціновому ряду. Тепер вона розглядається як дохід, величина якого не повинна опускатися нижче рівня, за яким втрачається **гідність праці**.

Ринок праці:

- **оцінює** робочу силу як ресурс для суспільного виробництва;
- **інформує** своїх суб'єктів про необхідність коригування їхніх рішень;
- **гарантує** покриття суспільно-корисних витрат робочої сили;
- **стимулює** кількісно-якісне її зростання й ефективне використання;
- **регулює** розподіл робочої сили, зумовлюючи мобільність цього ресурсу та раціоналізацію його витрат;
- **узгоджує** величину і структуру сукупної робочої сили з обсягом і структурою виробничих потреб у ній.

4. Ринковий розподіл індивідуальних робочих сил має своїм результатом *зайнятість*.

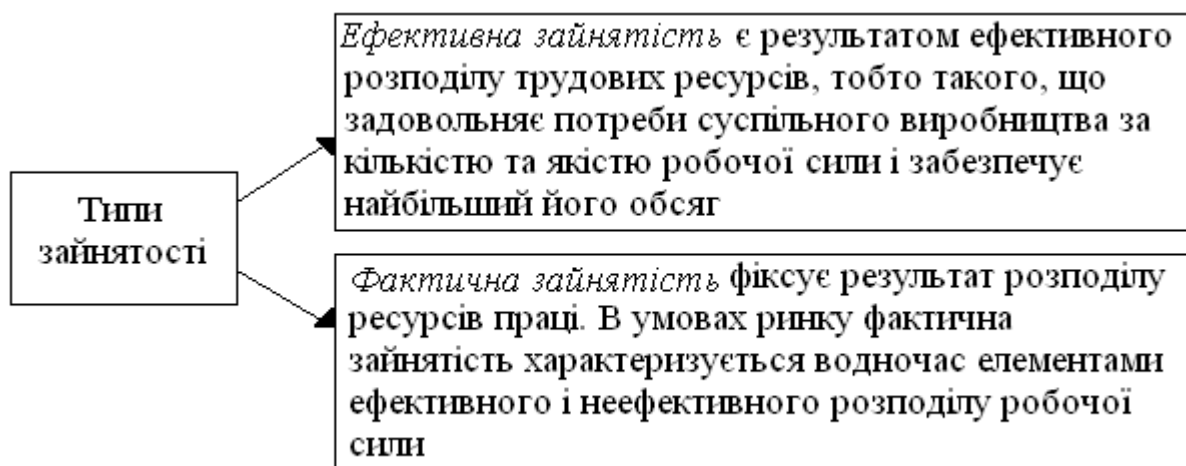
Зайнятість – сукупність економічних, правових, соціальних, національних та інших відносин, пов'язаних із забезпеченням працездатних індивідів робочими місцями та їхньою діяльністю з метою одержання доходу.

Обмеженість ресурсів праці, з одного боку, передбачає максимально повне та ефективне їх використання, з іншого - розмежовує і протиставляє повну й ефективну зайнятість.

Економічно активне населення за визначенням МОП, - це частина працездатного населення, яка пропонує свою робочу силу для виробництва товарів і послуг.

Типи зайнятості

Основною характеристикою економічної активності виступає наявність особистого прагнення, прояв наполегливості у формуванні та підтриманні власної здатності до праці, активний пошук своєї «ніші» у суспільно-організованій системі, постійна готовність виборювати своє право на її зайняття.

Рівень економічної активності відбиває частку економічно активного населення в загальній його кількості:

$$P_{\text{е.а.}} = \frac{H_{\text{е.а.}}}{H} 100\%$$

де $P_{\text{е.а.}}$ – рівень економічної активності; $H_{\text{е.а.}}$ – чисельність економічно активного населення; H – чисельність населення.

Форми зайнятості

Основною формою є стандартна повна зайнятість, якій притаманні такі риси:

- робота лише в одного підприємця;
- робота у виробничому приміщенні роботодавця;
- стандартне навантаження протягом дня, тижня, року.

Відсутність будь-якої з перелічених рис стандартної зайнятості зумовлює нетиповість форми зайнятості.

Часткова зайнятість – це регулярна зайнятість за наймом при значно скороченій тривалості роботи на конкретному об’єкті.

Особливою формою зайнятості є самозайнятість. Згідно з класифікацією МОП, до самостійно зайнятих відносяться:

- підприємці;
- трудящі, які працюють не за наймом;
- члени виробничих кооперативів;
- неоплачувані працівники сімейних підприємств.

Характерні тенденції розвитку зайнятості в сучасній ринковій економіці:

- *секторальні переміщення робочої сили:* різке зменшення чисельності й питомої ваги зайнятих у сільському господарстві й відповідне зростання їх у сфері послуг;

- **зміни в основних сегментах її кваліфікаційної структури:** зменшення зайнятих малокваліфікованою працею та абсолютне й відносне збільшення кваліфікованих працівників з гарантованою зайнятістю і високою заробітною платою;
- **гендерні зміни в структурі зайнятості:** на фоні зростання загального рівня економічної активності відбувається зниження цього показника для чоловіків і його зростання для жінок;
- **зміни в структурі форм зайнятості:** зростання різноманітності нетипових форм зайнятості та їхньої питомої ваги, поступове витіснення стандартної зайнятості.

5. В Україні згідно із Законом «Про зайнятість» безробітними визначені громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку (трудового доходу) через відсутність гідної роботи, зареєстровані у державній службі зайнятості, дійсно шукають роботу й здатні приступити до праці.

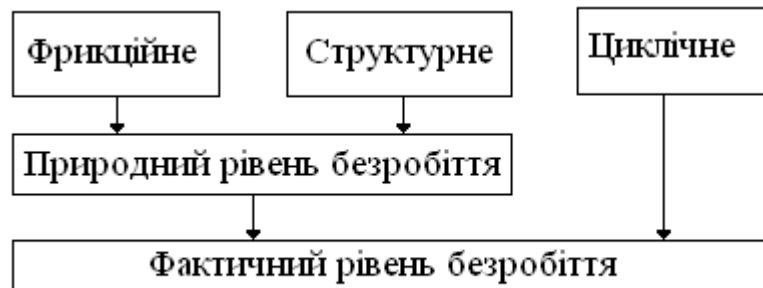
Безробіття – соціально-економічне явище, пов'язане з перевищенням робочої сили відносно попиту на неї, стан незайнятості частини економічно активного населення.

Рівень безробіття визначається процентним відношенням числа офіційно зареєстрованих безробітних до чисельності економічно активного населення:

$$P_6 = \frac{B}{H_{e.a.}} 100\%$$

де P_6 – рівень безробіття; B – чисельність безробітних; $H_{e.a.}$ – чисельність економічно активного населення.

Типи безробіття

Фрикційне безробіття зумовлене динамічністю ринку праці: рухом робочої сили через невідповідність рівня заробітної плати або умов праці вимогам робітників.

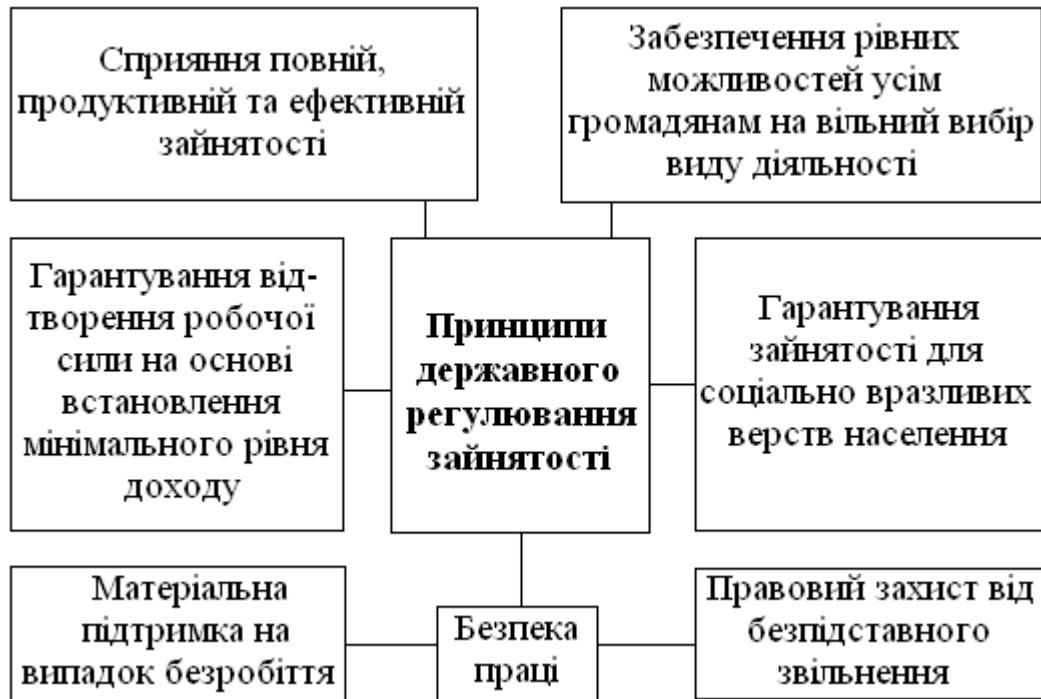
Структурне безробіття виникає через невідповідність між попитом і пропозицією робочої сили внаслідок змін попиту на окремі професії в процесі структурних зрушень в економіці.

Циклічне безробіття пов'язане зі спадами ділової активності в умовах циклічних коливань. Воно виникає в результаті зниження сукупного попиту на працю внаслідок падіння сукупного попиту на продукцію і негнучкості реальної заробітної плати в бік її зниження.

6. Механізм державного регулювання зайнятості має такі складові:

- система вивчення і прогнозування стану загальнонаціонального та локального ринків праці;
- розробка загальної стратегії та конкретних науково обґрунтованих програм регулювання зайнятості;
- система професійної підготовки та перепідготовки;
- розгалужена система органів працевлаштування;
- централізовані й місцеві банки даних на робочу силу та її пропозицію;
- спеціальні програми стимулювання зайнятості у працевладлишкових регіонах.

Принципи державного регулювання праці

Методи впливу на рівень зайнятості

Методи впливу на рівень зайнятості	
Пасивні	Активні
<ul style="list-style-type: none"> - виплати вихідної допомоги та <u>допомог з безробіття</u>; - стипендії в період перепідготовки та підвищення кваліфікації; - неоплачувані відпустки; - дострокове оформлення пенсій за віком; 	<ul style="list-style-type: none"> - перепідготовка та підвищення кваліфікації; - сприяння в пошуку роботи; - сприяння підприємствам у заповненні вакансій; - стимулювання створення нових робочих місць; - організація громадських робіт; - сприяння мобільності робочої сили

Захисні заходи держави:

1. Забезпечення гарантій зайнятості за умов:
  - зміни власника;
  - приватизації;
  - банкрутства (квотуванням робочих місць).
2. Організація і проведення громадських робіт.
3. Договірне регулювання трудової діяльності (внутрішньої і зовнішньої).
4. Вдосконалення системи виплат і допомоги з безробіття та створення страхових систем.

Види державних програм, спрямованих на зниження рівня безробіття:

- стимулювання зростання зайнятості та збільшення кількості робочих місць;
- підготовка та перепідготовка робочої сили;
- сприяння найму робочої сили;
- соціальне страхування безробіття (допомога з безробіття).

7. Неокласична концепція ґрунтується на теорії загальної економічної рівноваги, розробленій в другій половині XIX ст. Л. Вальрасом. Створена за її принципами статична модель виходить з таких ідеальних умов виробництва й реалізації:

- наявність досконалої конкуренції, що забезпечує абсолютну гнучкість цін і ставок заробітної плати;
- миттєва реакція цін і ставок заробітної плати на зміни ринкової кон'юнктури;
- обов'язкова раціональність поведінки ринкових суб'єктів, їхня повна інформованість та вільна мобільність.

Катастрофічна криза початку 30-х років, що охопила провідні індустріальні держави світу, спричинила появу нових, **кейнсіанських поглядів** на проблему функціонування ринку праці, зайнятості й безробіття. Піддавши різкій критиці постулат про ніким і нічим не обмежену

саморегульованість ринку через механізм вільної конкуренції, Дж. Кейнс та його послідовники розробили теорію, яка за своєю сутністю є дослідженням причин відхилень від стану ринкової рівноваги. На відміну від неокласиків, Кейнс досліджував ринок праці як інертну, статичну систему з жорстко фіксованою ціною праці, тому і пояснював вимушене безробіття причинами недостатнього сукупного попиту: недостатність сукупного попиту на продукцію обмежує прибуткову реалізацію товарів і послуг; зменшення доходів підприємств обмежує, у свою чергу, обсяги інвестицій у виробництво, відповідно скорочується і попит на працю.

Тісно перегукується з цими трактуваннями ринку праці, зайнятості й безробіття і **концепція А. Філіпса**, більше відома під назвою «кривої Філіпса». На основі емпіричних досліджень вчений встановив зворотну залежність між рівнем безробіття і темпами інфляції: чим вищий рівень безробіття, тим нижчі темпи інфляції, і навпаки.

Рішучими критиками кейнсіанської концепції зайнятості виступили **представники монетаризму** на чолі з М. Фрідменом. Висунута ними теорія адаптивних очікувань спростовує тезу про альтернативність у довготривалому періоді змін рівнів інфляції та безробіття. Відрив номінальної заробітної плати від її реальної купівельної спроможності сьогодні усвідомлюють як працівники, так і підприємці.

У 60-70-ті роки впливовим у науці став **інституціональний напрям**, який відійшов від традиції макроекономічного аналізу і пояснював диспропорції ринку праці особливостями динаміки окремих галузей економіки, професійних і демографічних груп. Теоретичні конструкції цього напрямку (Т. Веблена, Дж. Гелбрейта, Д. Ульмана та ін.) обґрунтовують помилковість основних принципів неокласичного аналізу стосовно реальної та повної інформованості суб'єктів ринку.

Тема 2. Доходи, їх джерела та розподіл. Крива Лоренца. Коефіцієнт Джині

План

1. Сутність, види і джерела формування доходів. Номінальні й реальні доходи.
2. Функціональний розподіл доходів.
3. Персональний розподіл доходів. Сімейні доходи, їхній рівень, джерела і структура.
4. Диференціація доходів населення. Крива Лоренца і коефіцієнт Джині.

Література: Економічна теорія: політекономія/ За ред.. В.Д.Базелевича. – К.: Вища школа, 2003. – С. 298-321.

1. *Дохід* – багатогранне економічне поняття, яке застосовується в різних значеннях.

У широкому розумінні слова дохід розглядається як грошові й натуральні надходження до суб'єктів господарського життя.

У вузькому значенні дохід – це потік грошових надходжень за одиницю часу (годину, тиждень, місяць, рік). На відміну від *багатства*, яке втілюється в запасах активів (будівлі, споруди, знаряддя праці, цінні папери, готівкові гроші й т. ін.), дохід передбачає *приплив грошей*.

В економічній теорії доходи класифікують за різними критеріями:

1. *За рівнем формування:*

- дохід як поняття приватногосподарське (мікрорівень);
- дохід як поняття народногосподарське (макрорівень).

2. *За суб'єктом привласнення:*

- доходи населення;
- доходи підприємств (фірм);
- доходи держави;
- доходи суспільства (національний дохід).

3. За джерелом надходження:

Доходи від трудової та підприємницької діяльності:

- заробітна плата;
- доходи працівників колективних підприємств;
- доходи від індивідуальної діяльності;
- доходи від підсобного господарства;
- доходи від кооперативної діяльності;
- доходи підприємців.

Доходи від власності:

- дивіденди від акцій;
- відсотки від паю;
- відсотки від банківських вкладів;
- доходи від облігацій;
- орендна плата тощо.

Доходи, безпосередньо не пов'язані з оцінкою результатів діяльності:

- виплати при безробітті;
- часткова компенсація виплат на освіту;
- виплати інвалідам і тимчасово непрацездатним;
- безплатне надання медичних послуг;
- адресна допомога малозабезпеченим верствам населення;
- благодійні послуги;
- соціальні пенсії тощо.

4. За величиною нарахованих і реально отриманих доходів населення:

- *номінальний дохід* – загальна сума доходу в цінах поточного періоду;
- *реальний дохід* – дохід з урахуванням зміни цін, або дохід у цінах базового року.

5. Для аналізу доходів підприємства (фірми) використовують такі поняття:

Валовий дохід, що дорівнює виторгу від реалізованих товарів і послуг:

$$TR=PQ,$$

де TR – валовий дохід; P – ціна одиниці виробленого товару (послуги); Q – кількість реалізованих товарів (послуг).

Середній дохід, що дорівнює валовому доходу, поділеному на кількість реалізованих товарів і послуг:

$$AR = \frac{PQ}{Q},$$

де AR – середній дохід; P – ціна одиниці виробленого товару (послуги); Q – кількість реалізованих товарів (послуг).

Граничний дохід – приріст валового доходу від продажу додаткової одиниці реалізованих товарів чи послуг:

$$MR = \frac{\Delta R(Q)}{\Delta Q},$$

де MR – граничний дохід; $\Delta R(Q)$ – приріст валового доходу; ΔQ – приріст реалізованих товарів та послуг.

6. Доходи, що утворюються в результаті використання певних факторів виробництва (факторні доходи):

- доходи у вигляді заробітної плати або посадових окладів;
- рентний дохід;
- процентний дохід або прибуток на капітал;
- підприємницький дохід (прибуток) у вигляді залишкового доходу.

2. Під *функціональним* в економічній теорії розуміють розподіл доходів за факторами виробництва, до яких відносяться праця, капітал, земля і підприємницькі здібності.

Функціональний розподіл є первинним, тому значною мірою визначає можливості й межі перерозподілу, внаслідок чого формуються кінцеві доходи окремих громадян, сімей і домогосподарств.

В економічній теорії існують два принципово різних підходи до виявлення *законів* функціонального розподілу доходів: марксистський і маржиналістський. Розглянемо коротко зміст кожного з них і виявимо закони функціонального розподілу доходів.

Функціональний аспект розподілу доходів передбачає дослідження розподілу сукупного національного доходу між власниками праці (робочої сили) і капіталу.

Марксистська концепція функціонального розподілу доходів ґрунтується на таких засадах:

- капіталістичний сукупний національний дохід створюється найманою працею і капіталом;
- носієм здатності до праці є найманий працівник, який, по-перше, переносить частину минулої, втіленої в засобах виробництва праці на заново створюваний продукт, а по-друге, створює нову вартість;
- новостворена вартість (яка після реалізації набирає форми національного доходу) є, згідно з теорією К. Маркса, результатом тільки найманої праці;
- результатом капіталу є перенесена вартість, яка входить у структуру сукупного суспільного продукту, але не є складовою національного доходу (новоствореної вартості);
- національний дохід має дві складові ($v + m$), де v – затрати змінного капіталу (найманої праці), які набувають форми заробітної плати, й m – затрати змінного капіталу, які набирають вигляду додаткової вартості;
- капіталісту додаткова вартість (m) нічого не коштує, а для найманого працівника вона коштує неоплаченої праці;

- пропорція, у якій новостворена вартість розподіляється на заробітну плату (v) і додаткову вартість (m), показує ступінь експлуатації (m'), яка визначається таким чином:

$$m' = \frac{m}{v} \cdot 100\%$$

Чим більша частка m у структурі ($v + m$), тим вищим є ступінь експлуатації найманої праці капіталом;

–додаткова вартість, у свою чергу, підлягає розподілу між самими капіталістами: промисловцями, торговцями, банкірами (позичковими капіталістами) і землевласниками. У зв'язку з цим **додаткова вартість** набуває у функціональному розподілі таких форм:

P – прибуток промислового капіталіста;

H – прибуток торговельного капіталіста;

i – позичковий процент як форма доходу позичкового капіталіста (або банківський прибуток банкіра);

R – рента, що є доходом землевласника.

Розподіл додаткової вартості здійснюється за величиною капіталу, щоб на рівновеликий капітал власники його в різних галузях отримали рівновеликий дохід, який набирає форми середнього прибутку.

Згідно з цією концепцією визначення частки найманого працівника у вартості національного доходу здійснюється за законом вартості робочої сили.

Робоча сила – сукупність фізичних та духовних здібностей людини до найманої праці.

Розуміння того факту, що робоча сила є не просто здатністю до праці, а здатністю саме до *найманої праці*, є досить важливим, адже підприємець, здійснюючи організацію та управління економічною діяльністю, теж працює. Однак він сам до себе не наймається, хоч також здатний до праці, проте не до найманої, а до *творчої, вільної*. Отже вивчення капіталістичної системи як

суспільного устрою передбачає поділ суспільства на власників робочої сили, власників капіталу і землевласників.

Власник робочої сили продає на ринку ресурсів свою здатність до найманої праці на певний проміжок часу, обумовлений договором. Ця здатність реалізується тільки в процесі трудової (економічної) діяльності. Упродовж часу, на який власник землі чи капіталу наймає власника робочої сили, перший на свій розсуд використовує необхідні для здійснення певних економічних функцій здібності найманого працівника.

Оскільки об'єктом продажу з боку найманого працівника є робоча сила, то власник її мусить отримати грошовий еквівалент вартості свого товару. Отже заробітна плата, згідно з марксистською теорією, є формою вартості робочої сили. Остання (вартість робочої сили) визначається як вартість життєвих благ, необхідних для відтворення здатності до найманої праці. У цьому специфіка вартості товару «робоча сила».

Водночас **робоча сила** – товар, який має і специфічну споживчу вартість (корисність). Для власника капіталу споживча вартість робочої сили виявляється у здатності її за одиницю часу створювати більшу вартість, ніж вона сама варта, тобто у здатності робочої сили створювати **додаткову вартість**.

Так у найзагальнішому вигляді може бути представлена марксистська теорія функціонального розподілу доходів.

Маржиналістська концепція розподілу факторних доходів ґрунтується на інших засадах, а саме:

- власниками економічних ресурсів у капіталістичній економіці є домогосподарства;
- існують чотири фактори виробництва, яким відповідають такі форми доходів:

земля створює ренту (R);

капітал (інвестиційні ресурси) – процент (i);

праця – заробітну плату (w);

здатність до підприємництва створює підприємницький дохід (прибуток) (P);

- величина доходу на кожний із зазначених вище факторів визначається граничним внеском кожного чинника у валовий дохід фірми;
- такий принцип (закон) розподілу доходів справедливий як для найманих працівників, так і для землевласників, власників капіталу та людей, схильних до підприємництва, оскільки він забезпечує розподіл доходу пропорційно до внеску кожного із факторів.

Розглянемо детальніше суть цього механізму. Насамперед слід звернути увагу на те, що економічним механізмом розподілу в ринковій (капіталістичній) економіці є **ціна ресурсу**, яка визначає **розмір доходу**. Ціна на ресурси за умов досконалої конкуренції визначається співвідношенням попиту і пропозиції. А попит і пропозиція на ресурси й рівень цін на ринку ресурсів є похідними від споживчого попиту та рівня цін на товари і послуги, які виробляються за допомогою цих ресурсів. Наприклад, попит на програмістів визначається рівнем попиту на програмне забезпечення галузей економіки та домогосподарств. До того ж усі економічні ресурси використовують одночасно, і обсяг попиту на кожний з факторів залежить не тільки від рівня цін на певний ресурс, а й від рівня цін на інші фактори.

Сказане означає, що підприємець встановлює, як йому вигідніше вчинити: найняти більше працівників чи збільшити обсяг фізичного капіталу залежно від величини граничного продукту, що забезпечуватиме приріст кожного з факторів на одну одиницю.

Підприємець може збільшувати чисельність найманих працівників до тих пір, поки грошова оцінка граничного продукту дорівнюватиме величині заробітної плати.

Пояснимо це на прикладі. На ринку праці найманий працівник продає свою здатність до праці на певний строк з обумовленими часовими інтервалами роботи й відпочинку, а також розмірами і строками виплати заробітної плати. ***Реалізація цієї здатності є процесом праці.***

Відтак найманий працівник на термін, обумовлений трудовим договором, втрачає право використовувати свою здатність до праці на власний розсуд. Підприємець (капіталіст), який купив (оплатив) право на тимчасове використання здатності до праці певного працівника, скористається тільки тими його здібностями, які необхідні йому для нормального процесу виробництва саме в тій галузі, яку він (підприємець) представляє. Найманий працівник не перестає при цьому бути носієм здатності до праці, оскільки вона невіддільна від нього. І тільки результат діяльності займаного працівника може бути відчуженим. Саме тому є підстави стверджувати, що підприємець купує **трудові послуги**, тобто право на використання трудової діяльності найманого робітника (саму функцію робочої сили).

Процес використання робочої сили і процес її виробництва та відтворення не тотожні.

Процес використання робочої сили для найманого працівника – це час, протягом якого він працює на підприємстві, приводячи в рух землю і капітал, що не є його власністю, але в ціні вироблених товарів та послуг є і його частка. Це час функціонального відчуження найманої праці на користь підприємства, де працює найманий робітник.

Для підприємця процес використання робочої сили є водночас процесом функціонального відчуження й інших ресурсів (землі та капіталу) тоді як найманому робітникові байдуже, скільки для підприємця коштує використання всіх інших економічних ресурсів. Його інтерес полягає лише в можливості компенсувати затрати своїх фізичних та розумових здібностей, можливості не втратити здатність до найманої праці в майбутньому, а також можливості утримувати сім'ю тощо. Іншими словами, йдеться про відтворення робочої сили або здатності до найманої праці. Оскільки сам працівник є носієм цієї здатності, то відтворення її можливе тільки через відтворення самого працівника. Тому затрати на відтворення здатності до

праці за своїм змістом є затратами на товари й послуги, споживання яких забезпечує відтворення самого робітника з його здатністю до найманої праці.

Слід зазначити, що **час використання найманої праці** впродовж робочого дня (тижня, місяця, року), обумовлений трудовим договором, може не збігатися з **часом, необхідним для відтворення робочої сили**.

Ця розбіжність може проявитися двояко:

- час необхідний для відтворення робочої сили більший, ніж час використання найманої праці;
- час використання робочої сили перевищує час, необхідний для її (робочої сили) відтворення.

Перша ситуація не прийнятна для підприємця (роботодавця), оскільки потребує виплати вищої винагороди за послуги найманої праці, ніж того варті послуги, тому означає для підприємця економічний збиток від праці ($P_L < 0$).

Друга ситуація передбачає, що протягом першої половини дня (пропорцію взято довільно) працівник створює вартість, еквівалентну вартості його робочої сили, а протягом другої – надлишок вартості, який нееквівалентно привласнюється підприємцем і забезпечує йому **економічний прибуток праці** ($P_L > 0$).

Окрім описаних ситуацій, можлива ще одна, за якої підприємство від використання трудових послуг отримує нульовий прибуток ($P_L = 0$). Така ситуація складається тоді, коли час використання найманої праці дорівнює часу, необхідному для відтворення робочої сили.

Як бачимо, маржиналістська концепція має багато спільного з марксистською в розумінні механізму розподільчих відносин. Але те, що К. Маркс визначає як **додаткову вартість**, немарксистська економічна наука визначає як **нормальний прибуток** (P_{NL}) на робочу силу (працю), який привласнює власник капіталу, купивши на певний час право функціонального використання цього ресурсу.

Немарксистська концепція зовсім не торкається проблем експлуатації, тоді як для марксистської класовий підхід і експлуататорський зміст капіталістичного устрою є визначальними.

Підбиваючи підсумок щодо розуміння змісту заробітної плати, слід зазначити, що кожний з підходів має сенс і водночас «слабкі» місця, не забезпечуючи таким чином достатньої визначеності щодо низки питань.

По-перше, якщо найманий працівник продає трудові послуги, а заробітна плата є їхньою ціною, то не зрозуміло, яким чином ця ціна визначається, адже в момент підписання трудового контракту праці ще немає, а домовленість про величину заробітної плати вже є.

По-друге, якщо оплачується вартість трудових послуг, а отже, здійснюється еквівалентний обмін, то не зрозуміло, звідки береться нормальний прибуток від використання праці.

По-третьє, якщо ціна трудових послуг визначається граничним продуктом, то встановити його в кожному конкретному випадку вкрай важко, а якщо навіть і можна, то тільки після процесу використання праці, а не до його початку.

Якщо ж стати на позицію, що заробітна плата є величиною вартості робочої сили, то не зрозумілою виявляється диференціація в оплаті людей з однаковим рівнем кваліфікації тощо.

Таким чином, розуміння суті заробітної плати й закону, який її відображає, не охоплює всієї різноманітності її змісту. Для розуміння *суті* важливим є один з аспектів праці – *ставка заробітної плати*, яка є ціною, що її сплачує роботодавець найманому працівникові за функціональне використання його праці.

Окрім ставки, заробітна плата формується на підставі багатьох різних за своїм функціональним значенням складових. Співвідношення цих елементів утворює *структуру заробітної плати*, яка охоплює: основну та додаткову зарплату, а також види винагород, що входять до кожної із складових.

Заробітна плата має дві основні форми: *відрядну* та *погодинну*. Кожна із форм проявляє себе у відповідних системах. *Відрядна заробітна плата* – це форма, що заохочує збільшення обсягів виробництва продукту. Вона застосовується тоді, коли саме від інтенсивності праці робітника залежить обсяг виробництва.

Відрядна форма зарплати передбачає *систему доплат*: за економію палива, енергії, сировини, матеріалів, за ефективне використання устаткування, за ставлення до праці, за ризик і т. ін.

Погодинна форма заробітної плати застосовується там, де потрібно виробляти продукту саме стільки, скільки того вимагає технологія. Надлишок виробленої продукції є порушенням технології і не стимулюється.

Погодинна форма існує як *погодинно-нормативна* і *погодинно-преміальна*.

Перша передбачає оплату за відпрацьований час та при виконанні нормативів робіт, які (нормативи) періодично переглядаються.

Друга (погодинно-преміальна) передбачає оплату працівника за відпрацьований час та додаткову виплату премій за економію витрат, досконаліші форми організації праці тощо.

Між найманим працівником і власником капіталу існує постійна суперечність. У системі оплати праці ця суперечність проявляється в тому, що найманий працівник, який отримує свою частку незалежно від фінансового стану підприємства, на якому працює, залишається байдужим до його (підприємства) долі. Для того щоб зацікавити найманого працівника в результативній діяльності підприємства, *застосовують систему дольової участі* в розподілі доходів підприємства.

Частка участі найманого працівника в доходах фірми визначається двояко:

– визначенням частки кожного працівника в чистому доході підприємства;

– у формі акціонування й отримання дивідендів на певний обсяг акціонерного капіталу.

Вважають, що ця система відображає співробітництво праці й капіталу.

У сучасних умовах заробітна плата формується не тільки на основі угоди між працею і капіталом. Організація оплати праці в Україні здійснюється на основі Генеральної тарифної угоди, галузевих та регіональних угод, колективних та індивідуальних договорів. На рівень заробітної плати впливає держава (встановлюючи гарантований мінімум, нижче якого капітал не має право оплачувати працю) і профспілки, сила й авторитет яких суттєво впливають на рівень заробітної плати. Два останні інститути (профспілки і держава) порушують конкурентне середовище на ринку праці. Тому тут має місце недосконала конкуренція.

Розрізняють:

- **номінальну заробітну плату** – суму грошей, яку отримує власник робочої сили за певний проміжок часу (годину, день, місяць);
- **реальну заробітну плату** – грошовий еквівалент маси товарів і послуг, які можна придбати за номінальну заробітну плату.

Реальна заробітна плата, таким чином, залежить від величини номінальної і рівня цін.

У світовій практиці показник реальної заробітної плати визначається шляхом ділення номінальної заробітної плати на індекс споживчих цін:

$$W_{\text{реальна}} = W_{\text{ном}} : \text{ІСЦ},$$

де $W_{\text{реальна}}$ – реальна заробітна плата; $W_{\text{ном}}$ – номінальна заробітна плата; ІСЦ – індекс споживчих цін на товари та послуги.

З метою ресурсного забезпечення мінімально необхідного рівня відтворення робочої сили згідно з міжнародними трудовими нормами використовують показник **мінімальної заробітної плати**.

Мінімальна заробітна плата – грошовий еквівалент, що забезпечує задоволення потреб на рівні простого відтворення робочої сили найнижчої

кваліфікації, за умови здійснення трудового процесу в межах суспільно-нормативної інтенсивності праці.

Згідно із Законом України «Про оплату праці» держава гарантує мінімальну плату на всій території України для підприємств усіх форм власності й господарювання. Розмір її встановлюється не нижчим за вартісну величину межі малозабезпеченості в розрахунку на працездатну особу.

Застосування нинішньої моделі регулювання оплати праці свідчить про недооцінку ролі і значення відтворювальної, регулюючої, стимулюючої та соціально-захисної функції даного нормативу.

Розміри заробітної плати в різних країнах суттєво розрізняються.

Причинами відмінностей у національному рівні заробітної плати є:

- розмір вартості робочої сили;
- технологічний рівень виробництва;
- рівень продуктивності праці;
- сила й авторитет профспілок;
- вплив держави на політику доходів.

В Україні діє тарифна система, яка включає:

- тарифні ставки;
- тарифні сітки;
- схеми посадових окладів;
- тарифно-кваліфікаційні характеристики.

За допомогою тарифної системи заробітної плати здійснюють диференціацію робіт залежно від їхньої складності, а робітників – залежно від їхньої кваліфікації та рівня відповідальності за розрядами тарифних сіток. Вони є основою диференціації заробітної плати.

Якщо розглядати заробітну плату як окреме економічне явище, то можна виявити, що у формах і системах заробітної плати проявляється дія двох принципів (законів) її формування:

- **усереднений рівень оплати праці в країні визначається вартістю робочої сили** (встановлення мінімального гарантованого рівня всім працівникам незалежно від кінцевих результатів);
- **диференціація заробітної плати** (залежно від рівня кваліфікації, продуктивності праці, ризиковості, відповідальності й т. ін.) здійснюється на основі закону граничної корисності, що проявляється як закон граничної продуктивності, або на основі ціни трудових послуг, наданих найманими працівниками підприємцям.

Ми розглянули принципи розподілу доходу на працю (робочу силу) як економічний ресурс за маржиналістською концепцією. Який же принцип (закон) розподілу визначає дохід на землю і капітал? Маржиналізм визначає ресурс *«земля»* як природний фактор, необхідний для виробництва продуктів, а *«капітал»* (споруди, будівлі, устаткування) як такий, що вироблений і нагромаджений у минулому, а використовується зараз для виробництва нових товарів та послуг.

Земля і капітал як економічні ресурси можуть бути продані, а можуть здаватися в користування на певний час за певну плату. У першому випадку має місце **соціальне відчуження факторів**, яке передбачає зміну їхнього власника, у другому – **функціональне відчуження**, що не передбачає зміни власника. Воно ґрунтується на зміні користувача певними ресурсами й означає продаж не ресурсів, а права користування **послугами**, які надаються завдяки використанню певних ресурсів.

Купівля землі й капіталу передбачає плату (ціну) за придбання цих ресурсів у власність на невизначений час.

Купівля **права на користування послугами землі та капіталу** реалізується через ціну, яка набуває форми **ренти і процента**.

Рента (від лат. *reddo*) в перекладі означає **повертати, сплачувати**. У сучасному розумінні цей термін означає дохід від землі, який регулярно отримують її власники, **не займаючись підприємницькою діяльністю**.

Ціна землі як форма доходу є похідною від величини ренти, що є ціною за право на тимчасове використання споживних властивостей ресурсів.

Ціна ренти на землю визначається граничним продуктом землі. Це означає, що фірма збільшуватиме обсяг використання цього фактора до того часу, поки вартість *граничного продукту* від нього не зрівняється з *ціною ренти*.

Величина доходу від використання праці, землі й капіталу визначається величиною їхнього граничного внеску у виробництво певних товарів чи послуг.

Якщо ж на ринку ресурсів продаються не послуги, а самі ресурси (земля), то *ціна землі* залежить:

- від поточної вартості її граничного продукту;
- від вартості її граничного продукту в майбутньому.

Це означає, що ціна землі є *дисконтованою поточною ціною ренти*. Іншими словами, ціна землі прямо пропорційна величині ренти й обернено пропорційна величині процентної ставки. Це означає, що власник землі продасть її за ціною, яка не повинна бути меншою, ніж відсоток, який він отримає, альтернативно розмістивши виручений від продажу грошовий капітал (у даному випадку на банківському рахунку).

Конкретні форми рентних доходів розглядаються у главі 12 «Ринкові відносини в аграрному секторі економіки».

Сучасна економічна теорія поняття ренти застосовує не тільки стосовно землі, а й фізичного капіталу, найманої праці та підприємницьких здібностей, якщо пропозиція цих ресурсів нееластична. Наприклад, видатні співаки, шахісти, спортсмени, програмісти, як і видатні організатори виробництва, а також власники капітальних ресурсів, що не можуть довільно збільшуватися впродовж певного часу, як і землі з особливими якостями, мають *монопольний рентний дохід (ренту)*.

Дохід на капітал називають річною процентною ставкою.

Винагорода, яку отримує підприємець, набуває форми підприємницького доходу, або *прибутку*.

Прибуток підприємця є платою за організаційну та управлінську діяльність, новаторство і ризик.

Підприємницький дохід (прибуток підприємця) набуває форм *нормального* та *економічного прибутку*.

Нормальний прибуток визначається як сума всіх мінімальних потенційних доходів, що є втратами від альтернативних варіантів використання можливостей підприємця, тобто це альтернативні, або неявні, витрати. Отже, нормальний прибуток є елементом витрат і набуває форми винагороди за використання підприємцем покладених на нього функцій.

Економічний прибуток – чистий прибуток, що залишається після вилучення з виторгу від реалізації всіх витрат, включаючи й нормальний прибуток.

Форми доходу на капітал, які отримують домогосподарства

Дивіденди – виплати акціонеру, що їх здійснює компанія, у формі готівки (*cash*) або у формі акцій (*share*). *Грошовий дивіденд* – це платіж із прибутку компанії після сплати нею встановленого податку на прибуток корпорації та відсотків за борговими зобов'язаннями. Зазвичай, дивіденд визначається у відсотках від номінальної вартості звичайної акції, а останнім часом дедалі більше в абсолютному розмірі на одну акцію.

Відсотковий дохід – це дохід, який виплачується власникам цінних паперів і банківських депозитів.

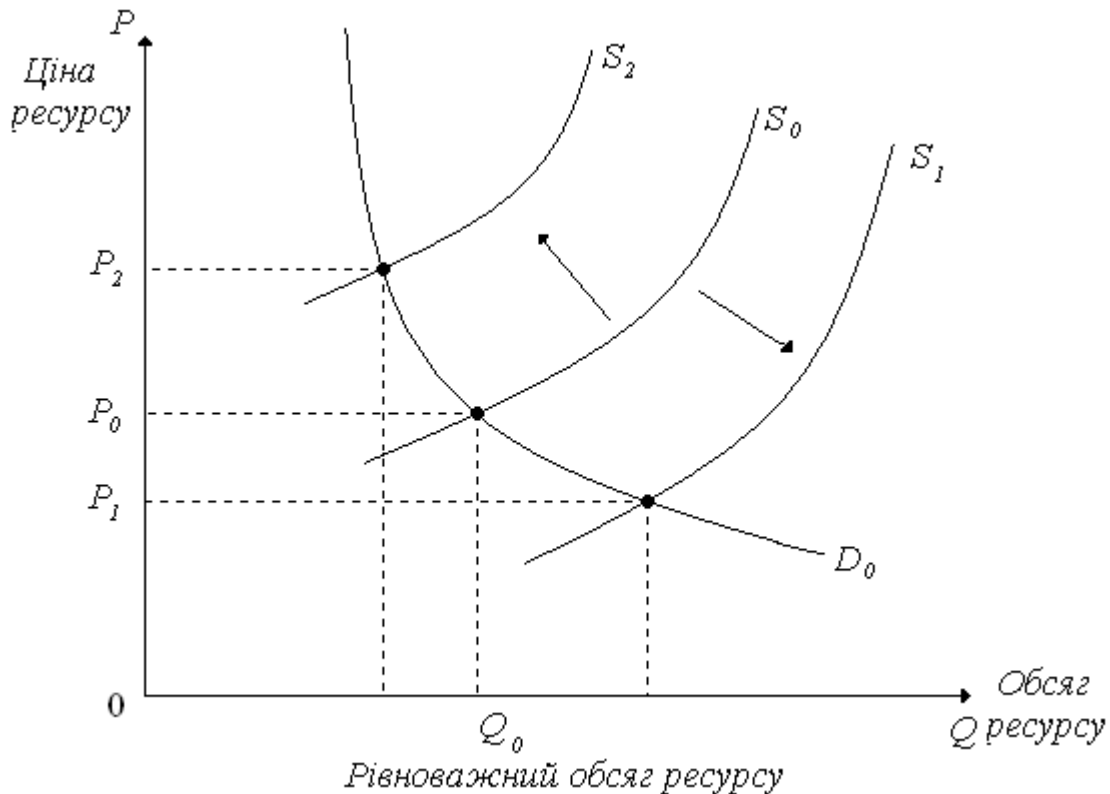
Завдяки перерахованим вище видам доходів, домогосподарства беруть участь у привласненні частини доходу на капітал.

Ринковий механізм визначення винагороди найманого працівника, землевласника і власника капіталу ґрунтується на взаємодії попиту й пропозиції цих факторів.

Попит на кожний з факторів визначається *вартістю граничного продукту*, створюваного цим фактором.

Гранична вартість продукту, в свою чергу, залежить від пропозиції фактора.

За законом спадної граничної продуктивності (доходності) фактор, який пропонується з надлишком, характеризується низьким граничним продуктом і низькою ціною цього фактора. Фактор, пропозиція якого обмежена, забезпечує високий граничний продукт і продається за високою ціною. Зобразимо ці залежності графічно.

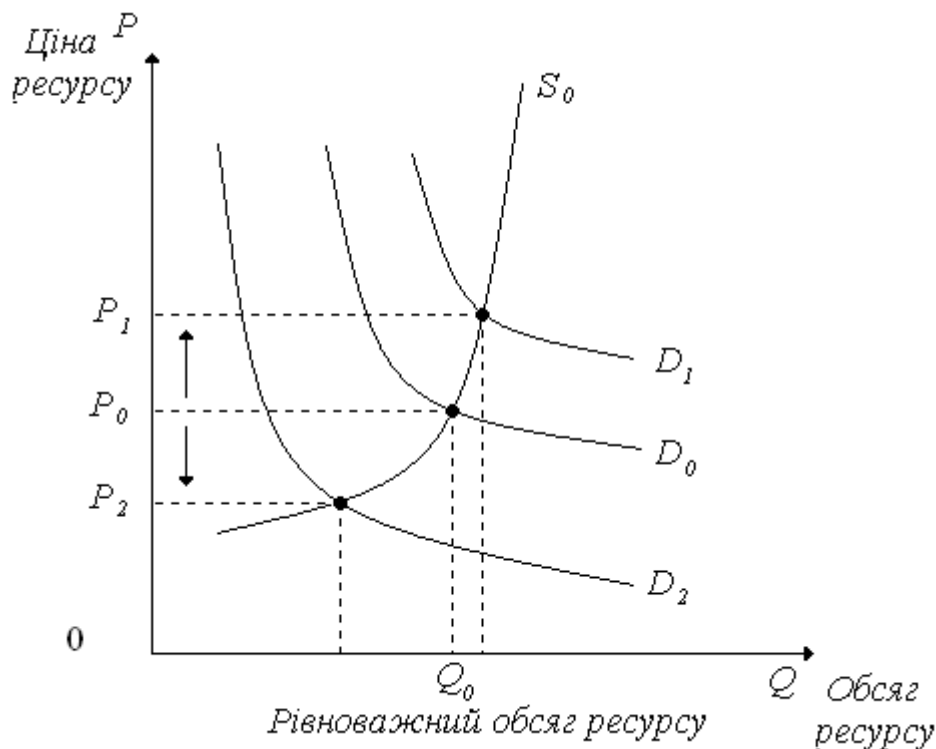

Рівновага на ринку ресурсів та її зрушення залежно від зміни пропозиції

Як видно з графіка, збільшення пропозиції будь-якого ресурсу зрушує криву пропозиції S_0 вниз праворуч до S_1 , зумовлюючи, таким чином, зниження ціни на ресурс з P_0 до P_1 . І, навпаки, зменшення пропозиції зрушує криву S_0 до S_2 , збільшуючи ціну на ресурси з P_0 до P_2 .

Якщо ж пропозиція на ресурс незмінна, то на ціну такого ресурсу впливає зміна попиту. Зобразимо цю залежність графічно.

Рівновага на ринку ресурсів та її зміна під впливом зміни попиту

Графік показує, що при незмінній пропозиції збільшення попиту на ресурс зрушує криву попиту з D_0 до D_1 , що зумовлює зростання ціни на цей ресурс з P_0 до P_1 . І, навпаки, скорочення попиту від D_0 до D_2 зменшує ціну на ресурс із P_0 до P_2 .

У стані рівноваги кожний фактор забезпечує дохід, що дорівнює його граничному внеску у виробництво товарів та послуг.

3. Персональний розподіл доходів – це розподіл доходів між окремими фізичними особами, сім'ями або домогосподарствами. Аналіз персонального розподілу доходів дає можливість виявити фактори, що виділяють рівень і структуру доходів окремих сімей.

Сімейний дохід – сума доходів свідомо організованої на основі родинних зв'язків та спільності побуту невеликої групи людей, життєдіяльність яких спрямована на реалізацію соціальних, економічних та духовних потреб індивідів, сім'ї, суспільства в цілому.

Сімейний дохід – економічна основа відтворення сім'ї.

Існують різні джерела формування сімейних доходів:

- заробітна плата;
- доходи від власності;
- доходи від особистого підсобного господарства;
- доходи від кооперативної діяльності;
- доходи від індивідуальної трудової діяльності;
- державні трансфертні платежі (пенсії, допомога з безробіття, стипендії, безплатні послуги в галузі охорони здоров'я, освіти та ін.);
- доходи з інших джерел (спадщина тощо).

Доходи населення в ринковій економіці виконують такі функції:

- 1) **добробуту** – забезпечують певний рівень життя населення;
- 2) **мотиваційну** – сприяють ефективному включенню до виробничого процесу шляхом створення системи нових стимулів;
- 3) **соціальну** – формують відповідну **якість життя**, що охоплює умови праці, життя і відпочинку, соціальні гарантії та забезпеченість, охорону правопорядку і дотримання прав людини, природно-кліматичні умови і стан навколишнього середовища, наявність вільного часу й можливості його ефективного використання, а також суб'єктивні відчуття спокою, комфортності та стабільності.

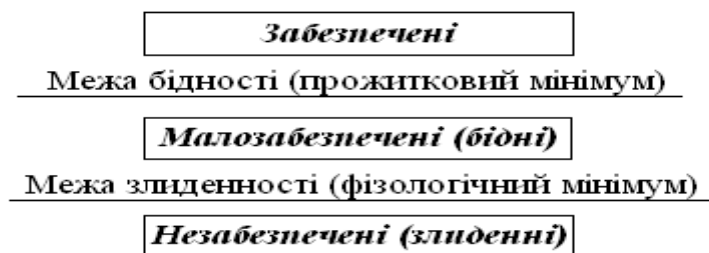
Поняття рівня і якості життя населення тісно пов'язані й виділяють стан економічного та соціального розвитку країни. **Рівень сімейних доходів** не повинен бути нижчим за **прожитковий мінімум**, тобто за величину, яка у вартісному вираженні відображає законодавчо визначений рівень споживання товарів і послуг, необхідний для забезпечення життєдіяльності людини та збереження її здоров'я.

За Законом України «Про прожитковий мінімум» норматив прожиткового мінімуму формується з розрахунку на місяць на одну особу, а також окремо для тих, хто належить до основних соціальних і демографічних груп населення. Прожитковий мінімум є індикатором визначення **межі бідності** в суспільстві й відбиває якісний рівень у споживанні населення.

Прожитковий мінімум розділяє сім'ї (домогосподарства, окремих осіб) на дві умовні групи за рівнем споживання – *забезпечених та малозабезпечених*.

Оскільки крайнім проявом бідності є злиденність, то поряд із прожитковим мінімумом використовують поняття *фізіологічного мінімуму*, під яким розуміють вартісну величину середньодушового сукупного доходу, що забезпечує такий рівень задоволення потреб у харчуванні, нижче якого існування людини недопустиме.

Фізіологічний мінімум – межа, що розділяє дві найнижчі групи сімей за рівнем споживання – *малозабезпечений* (бідних) та *незабезпечених* (злиденних).

Диференціація населення за рівнями споживання

Прожитковий мінімум є важливим соціально-економічним нормативом для визначення:

- розмірів мінімальної заробітної плати;
- мінімальної пенсії за віком;
- допомоги багатодітним сім'ям;
- виплат безробітним;
- стипендій та інших соціальних виплат;
- величини неоподаткованого мінімуму доходів громадян;
- державних стандартів обслуговування і забезпечення в галузях охорони здоров'я, освіти та ін.

Структура сімейних доходів за напрямками їх використання:

- харчування;
- придбання одягу та взуття;

- придбання товарів тривалого користування;
- соціально-культурні та побутові послуги;
- комунальні послуги;
- транспорт;
- заощадження;
- інші витрати.

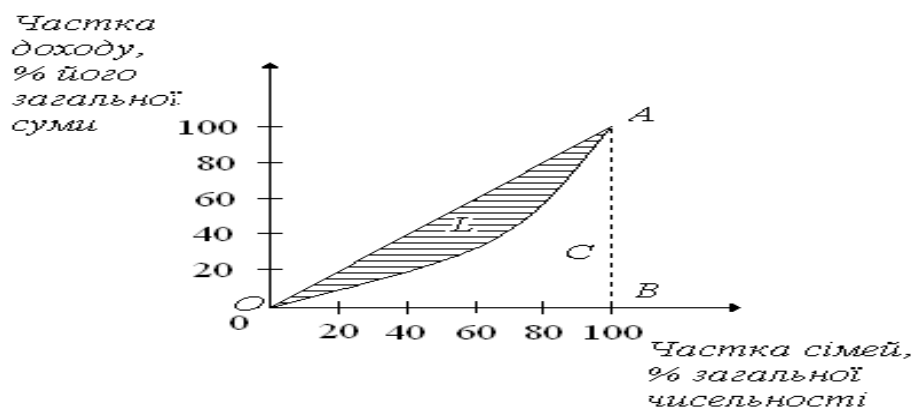
Структура витрат сім'ї є важливим показником економічного розвитку країни.

4. Сукупні доходи сімей формуються з різних джерел залежно від їх величини та складу. Персональний розподіл доходів між окремими сім'ями значно диференційований (нерівномірний).

Причини нерівномірності розподілу доходів населення:

- відмінності в освіті й особистих здібностях;
- нерівномірний розподіл економічних ресурсів;
- відмінності у становищі на ринку;
- різне ставлення до ризиків;
- наявність зв'язків або дискримінації.

Для визначення нерівномірності розподілу доходів використовується крива Лоренца (за ім'ям американського економіста Маркса Лоренца (1876 - 1959 рр.)).

Крива Лоренца

Лінія ОА відображає ситуацію абсолютної рівності у розподілі доходів, коли 20% сімей володіють 20% сукупних доходів суспільства, 40% сімей – 40% доходів і т.д. **Пряма ОВ** відбиває ситуацію абсолютної нерівності у розподілі доходів, коли 1% сімей отримує 100% усіх доходів. **Крива ОСА** показує стан фактичного розподілу доходів, тобто реальний пайовий розподіл сімей між сукупними доходами всього суспільства.

Крива Лоренца дає підстави для висновків про ступінь розриву між фактичним розподілом доходів і станом рівності. Поглиблення нерівномірності в розподілі доходів графічно виражається зміною конфігурації кривої Лоренца у бік збільшення її увігнутості відносно лінії абсолютної рівності (бісектриси ОА).

Важливим показником диференціації доходів населення є коефіцієнт (індекс) Джині (за ім'ям італійського економіста Коррадо Джині (1884-1965 рр.)).

Розрахунок коефіцієнта Джині пов'язаний з кривою Лоренца. Він визначається відношенням площі фігури L , утвореної кривою Лоренца та лінією абсолютної рівності (бісектрисою ОА), до площі всього трикутника ОАВ:

$$K_G = \frac{S_L}{S_{\Delta OAB}},$$

де K_G – коефіцієнт Джині; S_L – площа заштрихованої частини графіка; $S_{\Delta OAB}$ – площа трикутника, утвореного бісектрисою ОА, відрізком ОВ осі абсцис та вертикальним відрізком АВ.

Величина коефіцієнта Джині може змінюватися від 0 (у випадку абсолютної рівності чисельник дорівнює нулю) до 1 (чисельник дорівнює знаменнику) або від 0 до 100%. Причому чим вище значення показника, тим нерівномірніше розподілені доходи суспільства.

Значна нерівномірність у розподілі доходів між окремими сім'ями спричиняє:

- соціальну напруженість у суспільстві;
- зубожіння переважної частини населення країни;
- безконтрольний розподіл доходів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Акимов Н. Политическая экономия современного способа производства. М., Экономика, 2002. – 230 с.
2. Вашнянин Г. Політична економія. Підручник. К., Ніка-центр. 2002. - 537 с.
3. Гальчинський А. Основи економічних знань. Друге видання. К., Вища школа, 2002. – 543 с.
4. Камаев В. Экономическая теория. Учебник. М., Владос, 2002. – 640 с.
5. Методичні рекомендації до виконання контрольних робіт з дисципліни «Політична економія» (для студентів заочного факультету). Укладачі: Данильченко С.П., Стадник Г., ХНАМГ, 2002. – 16 с.
6. Общеэкономические основы рыночного хозяйства. Под ред. Шаповаловой М., 2002. – 434 с.
7. Вайзборг Б. Основы экономики. Уч. пособие. М., Инфа-М., 2002. – 352 с.
8. Рожок Б. Конкуренция. Уч. пособие. К., 2002. – 322 с.
9. Экономическая теория. Учебник (под ред. Видянина). М., 2002. – 714 с.
10. Політична економія. Навчальний посібник (за ред. Кривенка Т.). К., 2002. – 503с.
11. Історія економічних вчень: тексти лекцій для студентів економічних спеціальностей / Укл. В.В. Косов – Харків: ХНАМГ, 2003.
12. Економічна теорія. Політекономія. Підручник за ред. В.Базилевича. К., Знання, 2003. – 405 с.
13. Основи економічної теорії: політекономічний аспект. Підручник / Г.Н.Климко та ін. – К., Вища школа, 2002.

ЗМІСТ

	Стор.
Вступ.....	3
ЗМ 1.1. Розвиток суспільства.....	4
Тема 1. Загальні основи соціально-економічного розвитку.....	4
Тема 2. Загальні основи товарного виробництва і ринкової економіки.	22
ЗМ 1.2. Прогнозування розвитку.....	37
Тема 1. Наукові засади макроекономічного прогнозування й регулювання.....	37
Тема 2. Теоретичні основи макроекономіки та суспільне відтворення	54
Тема 3. Мікроекономічні аспекти розвитку економіки.....	74
ЗМ 1.3. Поліпшення рівня життя населення.....	96
Тема 1. Соціальна політика держави, її механізм. Зайнятість та відтворення робочої сили.....	96
Тема 2. Доходи, їх джерела та розподіл. Крива Лоренца. Коефіцієнт Джині.....	112
Список літератури.....	135

Навчальне видання

Конспект лекцій «Основи економічної теорії» (для студентів 1 курсу денної та 2 курсу заочної форм навчання напряму підготовки: 6.070101 - „Транспортні технології”)

Укладачі: Валентина Петрівна Решетило,
Ірина Миколаївна Володіна,
Ганна Іванівна Рибак

Редактор: М.З. Аляб'єв

Верстка: І. В. Волосожарова

План 2009, поз. 137Л

Підп. до друку 29.09.2009	Формат 60*84 1/16	Папір офісний.
Друк на ризографії.	Умовн.-друк.арк.6,3	Обл.-вид.арк.7,0
Замовл. №.....	Тираж 50 прим.	

61002, Харків, ХНАМГ, вул.. Революції, 12

Сектор оперативної поліграфії ЦНІТ ХНАМГ

61002, Харків, вул.. Революції, 12